

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ

Ярослав ДАШКЕВИЧ

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ ТА ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Усі ділянки історико-філологічних наук охопив процес розвитку, характерний органічним поєднанням двох, здавалось б, цілком суперечливих тенденцій. З одного боку, настає поділ єдиних у недалекому минулому наук на окремі чітко розмежовані дисципліни. З другого — між цими, здавалось б, остаточно диференційованими науками виникають проміжні дисципліни, які своєрідними мостами зцементовують різні напрями історико-філологічних досліджень у єдиний міцно спаяний конгломерат.

З густи таких диференціаційно-інтеграційних процесів, які опанували також спеціальні (допоміжні) історико-філологічні дисципліни, виринає на наших очах нова окрема дисципліна — філігранологія. Окрема, бо з окремим предметом дослідження, з окремим завданням — вивчати водяні знаки паперу як засіб для уточнення хронології та топології (часу і місця виникнення) письмових джерел, як матеріал для пізнання історії паперу. Об'єднана, бо міцно переплетена з іншими спеціальними дисциплінами, які уточнюють хронологію та топологію джерел (передовсім з дипломатикою, палеографією, палеотипією) чи входять як складова частина до таких обширних дослідницьких ділянок, як історія економіки (філіграні — джерело для вивчення історії паперової промисловости, торгівлі папером) або історія культури (виробництво та поширення паперу як показник росту культурного рівня суспільства).

Відокремлення та формування нових наукових дисциплін завжди відбувалося незалежно від будь-якого привнесеного ззовні намагання класифікувати наукові дисципліни на підставі того чи іншого логічного критерію. Виділення в окрему дисципліну філігранології, що донедавна була одним з розділів палеографії, ще давніше — одним з параграфів дипломатики, відбувалося згідно з цілком практичними вимогами розвитку історико-філологічних наук і всупереч будь-яким класифікаційним спробам. В українських умовах формування нової спеціальної дисципліни відповідає сучасним підвищеним вимогам, що ставляться до розвитку суспільних наук. Українська філігранологія має сьогодні у своєму розпорядженні значні дослідницькі здобутки, які дають підставу говорити не лише про теоретичну необхідність виділення окремої дисципліни, але й засвідчують сорокитринадцятирічну традицію дослідження водяних знаків паперу в Україні. Враховуючи складні умови, в яких перебувала українська наука ще півстоліття тому, можна вважати, що ці традиції не такі вже й мізерні.

Як визначаються предмет і завдання філігранології протягом останніх десятиріч? Можна дошукуватися різних коренів вивчення водяних знаків. Поряд з ученими, які до питання вивчення філіграней підходили з цілком практичними, майже кримінологічними завданнями (визначення автентичності документа), біля колиски філігранології як науки стояли любителі й колекціонери XVIII—XIX ст., нерідко готові бачити у зображеннях філіграней таємничі символи чи кабалістичні алегорії. Лише в кінці XIX — на початку XX ст. (також на українському ґрунті) перемогла думка про те, що філігрань — фабричний знак папірника, характерний для певного більш або менш визначеного часу і більш або менш визначеної території. Тоді й з'ясувалось значення філіграней як неможливого для підробки контрольного детермінанта приблизного визначення хронології і топології письмових пам'яток, а також як свідчення існування фабрик паперу в минулому.

За традицією, матеріал письмових пам'яток (пергамент, папірус, папір) був тоді, на зламі XIX—XX ст., предметом дослідження палеографії. Філігранографія — опис водяних знаків з погляду простої фактографії — увійшла на правах розділу до палеографії. З часом матеріал, зібраний дослідниками водяних знаків, почав не лише кількісно (появилися альбоми філіграней, що налічували по кілька тисяч знаків), але й якісно виходити поза межі того скромного місця, яке філігранографії визначили палеографи¹. Чисто фактографічний напрям досліджень почав обростати новою проблематикою. До вивчення філіграней як контрольного детермінанта приєдналися набагато ширші завдання історико-економічного та історико-культурного плану, які поволі почали відтісняти звичайні фактографічні питання (каталогування, опис, хронологізацію і топологізацію знаків) на задній план.

У другій чверті XX ст. філігранографія остаточно відмежувалася від палеографії не лише емпірично, передовсім своїми альбомами, але й теоретично, утворюючи окрему за своїми завданнями та об'єктом дослідження дисципліну — філігранологію. Це нове становище філігранології висвітлюється у спеціальних підручниках та працях, що визначають роль філігранології як спеціальної історичної дисципліни².

Протягом останніх двох-трьох десятиріч новий термін „філігранологія“ остаточно утвердився на місці давнього терміна „філігранографія“. З часом філігранологія не лише емансипувалася й перетворилася в окрему спеціальну історико-філологічну дисципліну (на сьогодні цей процес відокрем-

¹ Трохи більше як п'ятдесят років тому російський палеограф В'ячеслав Щепкін писав, що „головною метою дослідження і збирання філіграней є датування рукописів“ (див.: Щепкін В. Н., Щепкіна М. В. Палеографическое значение водяных знаков // Проблемы источниковедения.— Москва, 1958.— Т. 6.— С. 333. Передрук цієї праці під заголовком „Руководство по датировке рукописей на основании водяных знаков бумаги“ див. у: Щепкін В. Н. Русская палеография.— Москва, 1967.— С. 201.

² Див., наприклад: Heawood E. Watermark // Labarre E. J. Dictionary and Encyclopaedia of Paper and Papermaking.— Amsterdam, 1952.— 2 ed.— P. 328—360; Mošin V. Filigranologija kao pomoćna historijska nauka // Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.— Zagreb, 1954.— Т. 1.— С. 25—93; Weiss W. Die Bedeutung der Wasserzeichenkunde für Geschichtsforschung // Archivmitteilungen.— Berlin, 1955.— N 1.— С. 18—25; Piccard G. Die Wasserzeichenforschung als historische Hilfswissenschaft // Archivalistische Zeitschrift.— München, 1956.— Bd. 52.— С. 62—115; Weiss K. Th. Handbuch der Wasserzeichenkunde.— Leipzig, 1962; Bogdan D. P. Filigranologia ca disciplina stiintifica // Revista arhivelor.— București, 1962.— N 2.— Т. 10.— P. 3—40.

лення можна вважати закінченим), але й вийшла поза первісно визначені „філігранологічні“ межі своєї дисципліни. Філігранологія охоплює такі об'єкти дослідження: з ділянки історії народного господарства — історію папірництва, з ділянки історії техніки — історію виробництва паперу. Лише тому, що термін „папірологія“ виявився уже „зайнятий“ (ним визначають історико-філологічну дисципліну, що вивчає грецькі та латинські тексти на папірусах геленістичної та римської доби), філігранологія при значно поширеному предметі дослідження (вивчення філіграней, історія папірництва та історія виробництва паперу) залишилася зі своєю попередньою назвою. Як і в багатьох відомих в історії науки випадках, зміст поняття „філігранологія“ вийшов далеко за межі терміна у вузько-етимологічному його значенні (подібно, зрештою, до папірології, що тепер займається дослідженням текстів не лише на папірусах, а й на дерев'яних та воскових табличках, глиняних черепках тощо), філігранологія з науки про водяні знаки перетворилася в науку про папір.

У такому саме значенні термін „філігранологія“ подається сучасними українськими історико-філологічними науками, і в такому розумінні він уживається на сторінках нашого дослідження.

Філігранологія в Україні має більш як столітню традицію: має три альбоми водяних знаків (четвертий саме тепер потрапляє в руки до читача), має близько 2500 опублікованих філіграней (не враховуючи водяних знаків цього альбому) та низку вагомих досліджень з історії папірництва. Ось короткий нарис розвитку філігранологічних досліджень в Україні.

Як окремі напрями наукових досліджень історія папірництва та філігранографія почали розвиватися давно. Але культурний застій, спричинений багатвіковим соціальним і національним поневоленням українського народу, не міг не відбитися й на цих ділянках досліджень, сповільнюючи їх розвиток.

Перші філігранологічні публікації в Україні появилися не набагато пізніше, ніж в інших країнах Європи. У 1842 р. (як удалося встановити, це рік найдавнішої на українських землях публікації водяних знаків) львівський історик Олександр Батовський (1799—1862), описуючи середньовічну хроніку Бежановського, що зберігалася у Львові, репродукував літографічним способом один водяний знак XVII ст.³ До опису інших рукописів О. Батовський додав у 1843 р. репродукції семи наступних водяних знаків⁴.

Найдавніше дослідження історії папірництва в Україні пов'язане з іменем видатного українського історика, члена-кореспондента Академії наук у Петербурзі Діонізія Зубрицького (1777—1862), який у 1844 р. подав відомості про заснування Брюховицької папірні поблизу Львова у XVI ст.⁵

Зацікавлення історією папірництва та питанням імпорту чужоземного паперу в Україну посилилося у 60-х рр. XIX ст. у зв'язку з розгортанням досліджень над історією українського друкарства. Київський історик Пав-

³ B a t o w s k i A. Rękopisma Księgozbioru Ossolińskich. Roczniki Bieżanowskiego // Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich.— Lwów, 1842.— Т. 4 (табл. після стор. 40).

⁴ Відбитка зі згаданого журналу опублікована під заголовком: B a t o w s k i A. Niektóre rękopisma Księgozbioru Zakładu Naukowego imienia Ossolińskich, tudzież wiadomości o nich i o ich autorach.— Lwów, 1844 (табл. після стор. 40, 80, 116).

⁵ Z u b r z y c k i D. Kronika miasta Lwowa.— Lwów, 1844.— S. 228.

ло Троцький у 1865 р. звернув увагу на папір лаврських друків та історію Пакульської папірні у другій половині XVII ст.⁶

Як приклад дилетантського зацікавлення філігранями є нотатки Петра Григоровича з Модрина на Грубешівщині, який не лише копіював водяні знаки XVIII ст., а й намагався пояснювати їх не як фабричне тавро, а в символічно-алегоричному плані, тобто в душі досить поширених тоді поглядів на філіграні. Нотатки П. Григоровича з 1876 р. не були свого часу опубліковані — лише недавно вдалося розшукати їх серед архівних матеріалів⁷.

Загалом можна сказати, що в період з другої половини XIX ст. до 1917 р. зацікавлення історією паперу та водяних знаків в Україні формувалося, як і в багатьох країнах тогочасної Європи, значною мірою у зв'язку з описом та критичним виданням рукописних текстів літературних творів, грамот та інших документів. У 1885 р., наприклад, професор Чернівецького університету, академік Румунської Академії наук Йона Сбера (1836—1916), друкуючи повний текст так званого Воронезького кодексу, додав до нього невелику студію про папір кодексу, його водяні знаки (з таблицею літографованих зображень) та пробував датувати рукопис на підставі цих знаків⁸. У 1887 р. волинський історик Сигізмунд Люба-Радзими́нський (1843—1928) як додаток до першого тому видання історичних джерел, що зберігалися у родинному архіві князів Сангушків, умістив літографовану таблицю водяних знаків XVI ст., які копіював з дипломатарію, відомого під назвою „Книги королеви Бони“⁹. Лише окремі дослідники виходили поза вивчення філіграней в такому ж вузько археографічному плані та переходили до загальних проблем філігранографії чи історії папірництва.

Перший, зрештою, далеко неповний і не завжди достовірний, огляд історії папірень в Україні у XVI—XIX ст. зробив львівський історик мистецтва та промисловости Юліан Колачковський (1837—1889)¹⁰. Як відомий колекціонер Ю. Колачковський зібрав також малюнки філіграней. На жаль, долю його збірки встановити не вдалося.

У кінці XIX ст. наукове дослідження водяних знаків в Україні почало розвиватися ще одним цілком оригінальним і специфічним шляхом. Новий напрям досліджень (тобто не пов'язаний з публікацією і описом пам'яток давньої літератури чи стародавніх історичних джерел) започаткував видатний київський історик-архівіст, довголітній співробітник і директор Київського центрального архіву давніх актів Іван Каманін (1850—1921). Виходячи з цілком практичних джерелознавчих і судово-експертних завдань, що стояли перед архівом, І. Каманін присвятив багато часу вивченню

⁶ Троцкий П. Типография Киево-печерской лавры // Труды Киевской духовной академии.— К., 1865.— Июнь.— С. 167—168, 176—178.

⁷ Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 1512, арк. 23—24. Нотатки П. Григоровича, що мають заголовок „Объяснение статьям „Субътника“, розшукав О. Мацюк.

⁸ Sbiera I. al lui G. Codicele Voroneţian cu un vocabulariu şi studia asupra lui.— Cernaui, 1885.— P. 321—324.— Tabl. 2.

⁹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego.— Lwów, 1887.— T. 1.

¹⁰ Kołaczkowski J. Wiadomości, dotyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce.— Kraków, 1888.— S. 432—438.

питання про автентичність документів. На XI Археологічному з'їзді в Києві у 1899 р. він висунув таку вимогу до експертів давніх документів: „Крім знайомства з характером почерку, треба добре знати мову [даного] періоду, юридичні терміни, судову систему і судочинство, а також і особливості правопису того часу, паперу і чорнила“¹¹. Виступаючи на з'їзді, І. Каманін мав уже в руках певний філігранографічний матеріал. Приблизно у 1896 р. співробітниця архіву Олександра Вітвицька почала систематично переглядати судово-адміністративні книги XVI—XVIII ст. і копіювати філіграні. Через кілька років після цього І. Каманін повідомив наукову громадськість про підготовку до видання першого українського альбому водяних знаків: „Практика видачі витягів і визначення їх автентичності чи фальсифікації довели нас до необхідності зайнятися дослідженням палеографії і збором водяних знаків [...] Маємо надію, що незабаром можна буде видати перший випуск [альбому] водяних знаків, бо збірки водяних знаків, які є на сьогодні, не задовольняють вимог“¹². Правда, минуло ще не менше десяти років, поки І. Каманін, маючи у своєму розпорядженні малюнки більш ніж 4000 водяних знаків, приступив до видання альбому. У 1914 р. альбом уже друкувався — тоді передбачалося, що він вийде у світ під заголовком „Збірка водяних знаків книг Центрального архіву за XVI—XVIII ст.“

До збору філіграней І. Каманін залучив у 1906 р. ще одного київського ентузіаста Іполита Павлика. Працюючи над рукописами і стародруками бібліотеки Києво-Печерської лаври, І. Павлик скопіював 763 філіграні з рукописних та друківаних книг 1519—1801 рр. (серед цих водяних знаків було 116 з видань Києво-Печерської друкарні), які стали складовою частиною його праці „Взірці шрифту і філіграней“.

Проте ні альбомові І. Каманіна—О. Вітвицької, ні альбомові І. Павлика не судилося стати першими в Україні найбільшими публікаціями філіграней. Групу філіграней (16) — переважно водяних знаків лаврської папірні XVII ст. у Радомишлі — опублікував у 1916—1918 рр. київський професор (згодом професор Београдського університету) Федір Титов (1864—1935)¹³. Добрий знавець палеографії та палеотипу, Ф. Титов зумів оцінити оригінальність та самостійність орнаменту радомиських філіграней — у своєму великому дослідженні він дав також нарис історії Радомиської папірні XVII ст.¹⁴

На початку XX ст. описування філіграней увійшло як обов'язковий елемент у зовнішню критику рукописних історико-філологічних джерел. Описували філіграні — при публікації староукраїнських письмових па-

¹¹ Каманін І. М. Об экспертизе древних подложных документов // Труды XI археологического съезда в Киеве 1899.— Москва, 1902.— Т. 2.— С. 39.

¹² Каманін І. М. Киевский центральный архив для древних актов книг губерний Киевской, Подольской и Волынской в течение протекших 50 лет его существования (1852—1902 гг.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі — ЧИОНЛ).— К., 1903.— Вып. 4.— Отд. III.— Кн. 17.— С. 73—86.

¹³ Титов Ф. Типография Киево-печерской лавры. Исторический очерк (1606—1616—1916 гг.).— К., 1916.— Т. 1.— С. 23, 25, 116, 182, 369, 378, 381; його ж. Приложения к первому тому исследования Типографии Киево-печерской лавры.— К., 1918.— С. 17, 28, 290, 310, 315, 320. Частина тиражу додатку вийшла друком також під іншим заголовком, див.: Матеріали для історії книжкової справи на Україні в XVI—XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків.— К., 1924.

¹⁴ Титов Ф. Типография...— С. 470—472.

м'яток — професор Київського університету та голова філологічної секції Українського наукового товариства в Києві (згодом академік Академії наук СРСР та Академії наук УРСР) Володимир Перетц (1870—1935)¹⁵, його учень доцент Київського університету Сергій Маслов (1880—1957)¹⁶, професор Ніжинського історико-філологічного інституту Володимир Розов (1876—1940)¹⁷.

Перший український альбом філіграней вийшов друком лише в радянський час, після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Друкування літографованих таблиць до згаданого нами альбому Івана Каманіна—Олександри Вітвіцької припинилося 1915 р. у зв'язку з евакуацією Київського центрального архіву давніх актів до Саратова. Лише після повернення до Києва у 1919 р. І. Каманін — тоді далі директор архіву та керівник Комісії з вивчення історії західноруського і українського права Української Академії наук — звернувся до Академії з проханням видати альбом. І. Каманін мав намір до вже надрукованих дев'яти аркушів альбому додати окрему розвідку десь на 80 сторінок, у якій хотів дослідити походження паперу судово-адміністративних книг, зв'язок філіграней з гербами тощо. Зі спогадів сучасників відомо, що питання української філігранографії хвилювали І. Каманіна майже до останніх днів його життя. І лише смерть перешкодила ученому виконати задум — написати обширне вступне дослідження. Цей задум не вийшов поза чорнові нотатки, доля яких невідома, а сам альбом з'явився друком у незавершеному вигляді 1923 р.¹⁸ — через два роки після смерті фактичного засновника української філігранології.

Праця І. Каманіна—О. Вітвіцької, що була опублікована доволі великим тиражем (1000 примірників) як один з томів „Збірника Історично-філологічного відділу Української Академії наук“, вийшла з передмовами академіка Агатангела Кримського та професора Сергія Маслова. В альбомі представлено 1336 знаків, скопійованих зі судово-адміністративних книг Східної та Західної Волині (зادля цього якнайповніше переглянено книги Житомирського, Володимирського, Луцького, частково Крем'янецького гродських судів, а також книги Ратнівської ратуші, Дубнівського і Ковельського магістратів). Усупереч заголовкові, на якому країні дати позначено 1566—1651 рр., в альбомі насправді подаються філіграні 1566—1700 рр. Водяні знаки упорядковано в межах століть за типами, а в межах типів — за так званими чорними датами (датами виготовлення документів, на яких трапляються ці філіграні). Переважають знаки XVII ст. — їх близько 70 відсотків.

Позитивним є те, що в альбомі відбито знаки за довгий проміжок часу (майже півтора століття) для окресленої території — Волині. Це дає змо-

¹⁵ Див., наприклад: Перетц В. Вірші ером. Климентія, Зиновієва сина.— Львів, 1912.— С. V.

¹⁶ Див., наприклад: Маслов С. Наука Леонтія Карповича в неділю перед різдвом // Записки Українського наукового товариства в Києві.— К., 1908.— Кн. 2.— С. 121; його ж. Еще четыре проповеди Георгия Конисского // ЧИОНЛ.— К., 1911.— Вып. 1—2.— Кн. 22.— С. I—II, V—VI.

¹⁷ Розов В. Українські грамоти.— К., 1928.— Т. 1.— С. 155, 173 (Тексти грамот були надруковані в 1917 р., але побачили світ лише в 1928).

¹⁸ Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. (1566—1651).— К., 1923.

гу досить докладно вивчити репертуар паперу частини України, локалізований у часі й просторі. І. Каманін та О. Вітвіцька не обмежилися публікацією типів філіграней — вони вмістили в альбомі також їх варіанти і різновидності. До альбому додана докладна метрика знаків з позначенням чорних дат. З неї видно, що частина книг, з яких узято знаки, загинула під час Великої Вітчизняної війни — що особливо підсилює значення альбому для сучасної науки.

З другого боку, виданий після смерті ініціатора видання І. Каманіна, альбом справляє враження незавершеності. З-понад 4000 знаків було відібрано для публікації лише 1336; у неопублікованому частину потрапили, очевидно, філіграні XVIII ст., а також інші знаки (принцип селекції філіграней неясний). Є підстави припускати, що в низці випадків знаки скопійовано не дуже докладно, можливо, пропущено написи, літерні позначення. В окремих випадках викликає сумнів датування знаків (можливо, окремі знаки якраз і походять з фальсифікованих пізніше документів, бо чорні дати не завжди збігаються з відомостями інших джерел). Користуватися альбомом незручно через брак покажчика зображень. І. Каманін мав, здається, намір ідентифікувати деякі знаки з певними папірнями, зокрема з папірнями, розташованими на українських землях. Можливо, натяки на це були в його чорнових нотатках. Сьогодні можна твердити, що близько 150 знаків альбому відображають виробництво українських папірень XVII ст.¹⁹

Так чи інакше, вихід у світ альбому І. Каманіна—О. Вітвіцької був значним досягненням філігранології, особливо враховуючи те, що це була по суті перша серйозна праця з цієї ділянки української науки. Значення альбому підсилював і той факт, що до виходу його у світ папір, який використовувався в Україні, рідко потрапляв у поле зору філігранографів, тому використання російських та західноєвропейських альбомів для хронологізації пам'яток не могло дати бажаних результатів.

Сучасники — українські вчені та дослідники з-поза України — дуже тепло відгукнулися на видання альбому, цілком усвідомлюючи його наукове значення. В українській та закордонній пресі на альбом було опубліковано шість рецензій, тобто більше, ніж на будь-який тогочасний західноєвропейський альбом філіграней.

Науковий співробітник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури Микола Горбань вважав, що „зроблено крок вперед у філігранографії українських документів“²⁰. Видатний історик та археолог, професор Київського університету Василь Данилевич (1872—1935) шкодував, що „книжку видано в нескінченному стані“, й одночасно полемізував зі справді необґрунтованим твердженням автора передмови С. Маслова, що в альбомі переважають знаки польських папірень²¹. Львівський історик Іван Крип'якевич цілком слушно відзначав, що „тепер відкривається

¹⁹ У цьому випадку не можна погодитися з Е. Ляуцавічусом, який вважає, що лише 8 відсотків знаків альбому належить українським та литовським папірням. Див.: Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV—XVIII a.— Vilnius, 1967.— P. 37.

²⁰ Див.: Г[орбань] М. [рец. на]: І. Каманін, О. Вітвіцька. Водяні знаки... // Червоний шлях.— 1923.— № 8.— С. 320—321.

²¹ Див.: Данилевич В. [рец. на]: І. Каманін, О. Вітвіцька. Водяні знаки... // Україна.— К., 1924.— Кн. 1—2.— С. 188—189.

друга частина праці — означити, до котрих фабрик паперу належали зібрані знаки²².

18 листопада 1923 р. на засіданні Історичного відділу Товариства історії, археології і етнографії у Саратові з доповіддю, присвяченою альбомові, виступив один з найкращих філігранологів того часу, доцент Саратовського університету Олександр Гераклітов²³. О. Гераклітов глибоко проаналізував альбом і зробив висновки, що І. Каманін, маючи у своєму розпорядженні безперервні серії документів одної установи протягом більш як двох століть, міг дослідити два важливі питання: по-перше, хронологію знака, поступову зміну одного знака іншим та найдрібніші деталі змін філіграней у часі; по-друге, встановити, якими сортами паперу і коли користувалися у даній місцевості, прослідкувати боротьбу місцевих фабрикантів із закордонними. Польський дослідник історії папірництва Володимир Будка вважав, що альбом своїми філігранями XVII ст. „особливо цінний для польської філігранології“ і „має велике значення для дослідження польського папірництва“²⁴. На підставі альбому В. Будка дійшов висновку, що в другій половині XVI ст. на Волині вживання крайового паперу переважало над імпортом, а в XVII ст. — імпортного над крайовим.

Дуже шкода, що висунені О. Гераклітовим та В. Будкою вимоги опублікувати решту (близько 3000) зібраних І. Каманініми знаків та видати навіть чорнові нотатки ученого не знайшли позитивного вирішення, бо під час останньої війни вони були втрачені.

Подібним чином склалася доля й іншої колекції — по суті другого українського філігранологічного альбому, складеного Іполитом Павликом. У 1926 р. він запропонував Українській Академії наук купити свою працю. Незважаючи на схвальний відгук професора С. Маслова, який повідомив, що в альбомі часто трапляються досі невідомі філіграні і що праця І. Павлика „уявляє з себе цінне доповнення й продовження альбому І. М. Каманіна та О. І. Вітвицької“²⁵, ця колекція не була, здається, закуплена. Натрапити на її сліди сьогодні не вдається.

Для філігранології 1920-х рр. характерне поступове зближення двох ліній дослідження: вивчення філіграней чимраз частіше починає переплітатися з вивченням історії папірництва, межа між цими двома напрямками досліджень починає поволі зникати²⁶.

Найкращим знавцем водяних знаків і методики філігранологічного аналізу був у 1920—1930-х рр. професор Київського археологічного інституту та Київського університету, керівник секції історії книги Українського

²² Див.: Крип'якевич І. [реп. на]: І. Каманін, О. Вітвицька. Водяні знаки... // Стара Україна.— Львів, 1925.— № 6.— С. 115.

²³ Ця доповідь О. Гераклітова як рецензія друкувалася двічі в ідентичному звучанні: Гераклітов А. [реп. на]: І. Каманін, О. Вітвицька. Водяні знаки... // Книга и культура.— Саратов, 1926.— С. 8—13; там само // Slavia.— Praha, 1926—1927.— Т. 5.— С. 814—817.

²⁴ Див.: Bubka W. [реп. на]: I. Kamanin, O. Witwicka. Wodiani znaky... // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1930.— Т. 44.— С. 64—66.

²⁵ М[аслов] С. І. Павлик запропонував Українській Академії наук [...] // Бібліологічні вісті.— К., 1926.— № 4.— С. 114.

²⁶ Ще в 1907 р. Михайло Грушевський, розглядаючи питання про імпорту паперу та його виробництво в Україні, використовував філіграні як джерельний матеріал (Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1907.— Т. 6.— С. 65—66, 70, 220).

наукового інституту книгознавства та завідувач відділу стародруків Все-народної бібліотеки України (згодом член-кореспондент Академії наук УРСР) Сергій Маслов (1880—1957), про якого ми уже неодноразово тут згадували. У нарисах з історії українських стародруків, що давно стали класичними, С. Маслов звернув пильну увагу на філіграні — на їх підставі визначив існування двох видань (одного з них безцензурного) твору Дмитра Тупталенка-Ростовського „Руно орошенное“ (з 1702 і 1750-х рр.), опублікував водяний знак з гербом чернігівського архиєпископа Івана Максимовича²⁷ та визначив різні видання і перевидання київського „Синопису“ (перше видання 1680 р.)²⁸. С. Маслов запропонував як обов'язкову вимогу при науковому описуванні стародруків дослідження їх філіграней²⁹. Стосовно різних філігранологічних питань він листувався з відомим авторитетом у ділянці російської філігранології академіком Миколою Лихачовим.

Світова філігранологія завдячує С. Маслову збереження ним пам'ятки першорядної вартости, яку 1927 р. йому вдалося випадково купити. Маємо на увазі рукопис неопублікованої текстової частини філігранографічного альбому російського дослідника Корнила Тромоніна, що вийшов у світ 1844 р. У цей спосіб С. Маслов зберіг для дослідників ключ до альбому К. Тромоніна, який до цього часу був „сліпим“³⁰. Врятований С. Масловим рукопис цілком був опублікований в англійському перекладі лише 1965 р.³¹

Вихід друком першого українського альбому водяних знаків та дослідницька діяльність С. Маслова, без сумніву, стимулювали розвиток філігранологічних методів дослідження.

Відомий український історик (згодом академік Академії наук УРСР) Іван Крип'якевич (1886—1967) досліджував папір львівського „Апостола“ Івана Федорова 1574 р. і опублікував чотири філіграні з одного львівського примірника цього видання³². У працях І. Крип'якевича філігранографічний напрям досліджень міцно переплівся з історією папірництва — у 1926 р. він опублікував огляд відомостей про папірні XVI ст. в Україні, яких нарахував сім або вісім³³.

Таке ж міцне переплітання філігранографії з історією папірництва спостерігається у працях київської дослідниці Олени Шуляк-Маслової

²⁷ Маслов С. Етюди з історії стародруків // Труды Українського наукового інституту книгознавства.— К., 1926.— Т. 1.— С. 107, 113, 121—124, 138.

²⁸ Маслов С. Етюди з історії стародруків, XI—XII // Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук.— К., 1929.— Кн. 21—22.— С. 48, 51, 55—56.

²⁹ Маслов С. Спроба інструкції та план роботи над складенням українського бібліографічного репертуару XVI—XVIII ст. // Українська бібліографія.— К., 1928.— Вип. 1.— С. 5—6, 12, 19, 26.

³⁰ Маслов С. Из истории русской филигранографии. (Неизданная часть рукописи К. Тромонина „Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге“.— Москва, 1844) / Известия Академии наук СССР.— VII серия, отд. общественных наук.— Ленинград, 1934.— № 3.— С. 225—234.

³¹ Tromonin's Watermark Album. A facsimile of the Moscow 1844 edition.— Hilversum, 1965.— P. 17—37.

³² Крип'якевич І. Папір українських друків Ів. Федоровича // Стара Україна.— Львів, 1924.— № 2—5.— С. 45—46.

³³ Крип'якевич І. Найдавніші папірні в Україні (XVI в.) // Бібліологічні вісті.— К., 1926.— № 1.— С. 64—65.

(1887—1934). Працюючи над історією рукописної книги, вона з'ясувала шлях паперу в Україну та роль філіграней у середньовічній паперовій продукції³⁴, застосувала філігранографічний метод для хронологізації недатованих рукописів³⁵. Подібно описували водяні знаки й інші дослідники. Наукова співробітниця Археографічної комісії при Українській Академії наук Катерина Лазаревська (1879—1938) опублікувала чотири філіграні з рукопису літопису С. Величка³⁶. Відомий мистецтвознавець, на той час директор Харківського державного музею українського мистецтва Стефан Таранушенко, мабуть, перший в українській філігранології опублікував фото водяного знака, виготовлене методом просвічування безпосередньо на папір³⁷. Завідувач відділу письма і друку Лаврського музею культур і побуту (згодом член-кореспондент Академії наук УРСР) Павло Попов звернув увагу на філіграні одного рідкісного українського стародруку³⁸. Працюючи над матеріалами Лаврського архіву, П. Попов готував у 1920—1930-х рр. дослідження про лаврські папірні. Ця праця залишилася ненадрукованою; матеріали до неї зберігаються тепер у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР у Києві³⁹.

Паралельно зростали ряди дослідників українського папірництва. Великі заслуги в цій ділянці має професор Львівського університету, академік Польської Академії наук у Кракові Іван Пtasник (1876—1930). З його іменем пов'язане відкриття відомостей про найдавнішу на українських землях папірню у Янові на Підляшші. Навіть якщо вважати, що в архівному джерелі, віднайденому І. Пtasником, не подаються відомості про папірню, а лише про папірника, який народився у Янові, а працював у іншій невідомій папірні, то й тоді заслуга у справі відкриття першого українського майстра-папірника належатиме І. Пtasникові. Він розшукав також відомості про папірню у Коросні та можливу папірню у Перемишлі. З-під пера І. Пtasника вийшов перший список найдавніших — з XVI ст. — папірень на західноукраїнських землях⁴⁰. З другого боку, спробу професора Одеського університету (потім академіка Академії наук УРСР) Михайла Слабченка висвітлити історію папірництва Гетьманщини XVII—XVIII ст., зроблену на підставі надто скупого джерельного матеріалу, не можна вважати вдалою. Проте вона була першим намаганням визначити основну тенденцію

³⁴ Маслова О. М. Рукописна книга.— К., 1925.— С. 40—41, 79—82.

³⁵ Маслова О. М. Зр'ялище життя человеческого.— Москва, 1712 // Бібліологічні вісті.— К., 1928.— № 1.— С. 5—6.

³⁶ Величко В. Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками.— К., 1926.— С. VII, XI, XIV, XV.

³⁷ Таранушенко С. Рідкий стародрук // Бібліологічні вісті.— К., 1926.— № 4.— С. 21.

³⁸ Попов П. М. Панегірик Крцоновича Лазарю Барановичу — невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в. // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія.— К., 1927.— Т. [1].— С. 670.

³⁹ Лист П. Попова з Києва до Ф. Максименка у Львові від 17 грудня 1969 р. При цій нагоді автор передмови висловлює глибоку подяку Федорові Максименку за допомогу в збиранні матеріалів.

⁴⁰ Ptasnik J. Papiernie w Polsce XVI wieku // Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności, wydz. Historyczno-filozoficzny.— Kraków, 1921.— Ser. 2, t. 32 (og. zb. t. 62).— S. 1—40; його ж. Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum.— Leopoli, 1922.— S. 110—126.

розвитку папірництва Лівобережжя у XVIII ст.⁴¹ Бібліотекар Львівського університету Анна Єнджейовська опублікувала архівні матеріали про папірника з Лівчичів і Брюховичів Валентина Кмеллера (з 1588 р.)⁴², а також подала стислі відомості про найдавніший період існування (кінець XVI — початок XVII ст.) трьох підльвівських папірень — Лівчицької, Брюховицької та Зашківської⁴³. Доцент (згодом професор) Львівського університету та директор Національного музею у Львові Іларіон Свенцицький (1876—1956) досліджував питання забезпечення папером львівської братської друкарні у XVII ст.⁴⁴ З погляду зв'язків між папірництвом і друкарством розглядав проблему професор Варшавського університету Іван Огієнко⁴⁵. Завідувач Київського архіву давніх актів та голова Археографічної комісії при Українській Академії наук Віктор Романовський опублікував документ з 1574 р. про папірню біля Луцька⁴⁶. Львівський історик народного господарства (згодом професор Вищої економічної школи у Кракові) Станіслав Гошовський зібрав у вигляді таблиць відомості про ціни паперу у Львові протягом XVI—XVIII ст.⁴⁷

Усі ці дослідження стали в тій чи іншій мірі підґрунтям для впорядкування третього українського альбому філіграней, який опрацював директор Архіву давніх актів, бібліотеки та Історичного музею міста Львова (у післявоєнні роки завідувач відділу стародруків Ягеллонської бібліотеки у Кракові) Карло-Йосип Бадецький (1886—1953). Опрацьовуючи науковий опис фондів Архіву давніх актів, К.-Й. Бадецький зібрав філіграні з львівських міських судово-адміністративних книг XIV—XVI ст. і видав їх 1928 р. у зв'язку з III З'їздом бібліофілів у Львові⁴⁸. Альбом побачив світ як бібліофільське видання тиражем 350 примірників.

За обсягом альбом був значно менший від праць І. Каманіна—О. Вітвіцької та І. Павлика. У ньому вміщено лише 166 знаків, серед яких питома вага знаків українських папірень становить близько 30 відсотків (враховуючи при цьому й ту обставину, що значна частина продукції українських папірень XVI ст. досі філігранологічно не ідентифікована). У передмові К. Бадецький висловив припущення, що філіграні з гербом Єліта належать Лівчицькій папірні, а також подав свої загальні міркування з приводу таврування паперу шляхетськими гербами. Опублікував він і факсиміле

⁴¹ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны.— Одесса, 1922.— Ч. 1.— Т. 2.— С. 150—151.

⁴² Jędrzejowska A. Przyczynek do dziejów papiernictwa lwowskiego // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1923.— Т. 37.— С. 129—133.

⁴³ Jędrzejowska A. Książka polska we Lwowie w XVI w.— Lwów, 1928.— С. 35—48; у бібліофільському виданні цієї ж праці, що вийшло у Львові також у 1928 р.— С. 37—52.

⁴⁴ Свенцицький І. Початки книгодрукування і друкарства України. В пам'ять 350-ліття першої друкованої книжки в Україні у Львові 1573—74 рр.— Львів; Жовква, 1924.— С. 66—68.

⁴⁵ Огієнко І. Історія українського друкарства.— Львів, 1925.— Т. 1.— С. 46, 50, 168, 241, 274, 294, 317—318. Цей же автор планував присвятити папірництву окремий параграф у 2 томі своєї праці, який, однак, не був виданий.

⁴⁶ Романовський В. До історії папірництва на Україні // Бібліологічні вісті.— К., 1926.— № 1.— С. 73—75.

⁴⁷ Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII w.— Lwów, 1928.— С. 194—195 (див. також французький переклад цієї праці: Les prix à Lwów. XVIe—XVIIe siècles.— Paris, 1954); його ж. Ceny we Lwowie w latach 1701—1914.— Lwów, 1934.— С. 29—33.

⁴⁸ Badecki K. Znaki wodne w księgach Archiwum m. Lwowa 1382—1600 r.— Lwów, 1928.

документа про будівництво Брюховицької папірні у 1599 р. (текст був надрукований раніше А. Єнджейовською), а також дуже цінний, єдиний досі знайдений для українських папірень, рахунок з 1602 р. за виготовлення металевої філіграні для Брюховицької папірні.

Альбом К.-Й. Бадецького має чимало вад, до яких передовсім треба зарахувати неправильну селекцію матеріалу (автор обмежився в основному типами знаків, відкидаючи варіанти та різновидності). Часто знаки датуються („чорні дати“) неправильно — датуючи філігрань, К.-Й. Бадецький подавав горішню і долішню дати книги, з якої вона скопійована, і в цей спосіб штучно продовжував термін уживання паперу з цією філігранню (таким чином штучно збільшено час залежаності паперу). Те, що знаки упорядковано не за типами, а за хронологією їх уживання, утруднює використання альбому з хронологізаційною метою⁴⁹.

І хронологічні межі альбому К.-Й. Бадецького (матеріали лише до 1600 р.), і його обсяг спричинили те, що він відіграв набагато меншу роль у розвитку української філігранології, ніж альбом І. Каманіна—О. Вітвіцької. На працю К.-Й. Бадецького вийшла лише одна рецензія львівського історика Луції Харевич (1897—1943), у якій вона досить скептично поставилася до ідентифікації філіграней з певними папірнями та водночас висунула недоведену досі думку про необхідність дослідити можливість підробки західних водяних знаків українськими папірнями. Конструктивною дотепер є також думка рецензентки про те, що розшифрування геральдики філіграней треба шукати не лише серед шляхетських гербів, а й серед міщанських гербиків (гмерків)⁵⁰.

У 1930-х рр. філігранографія та історія папірництва здобули нових дослідників. З праць, присвячених історії паперової промисловости, на перший план висувається сумлінна обширна розвідка Миколи Кошарнівського про папірництво Чернігівщини XVII—XVIII ст.⁵¹ М. Кошарнівський, використовуючи дані літератури, опублікованих та, що дуже важливо, неопублікованих джерел, докладно прослідкував долю цілої низки чернігівських папірень періоду мануфактурного виробництва. Історик торкнувся також таких питань, як технологія паперу, умови праці та побут робітників папірні, правовий статус папірень, конкурентна боротьба за чернігівський ринок між місцевим, західним та північним папірництвом. М. Кошарнівський зробив цілком правильний висновок про причини занепаду чернігівського папірництва, яке не могло встояти в умовах привілейованого імпорту паперу з півночі. Велику самостійну цінність має додана до дослідження добірка документальних матеріалів (серед них — опис Пакульської папірні 1755 р., кошторис ремонту цієї папірні 1776 р., витяги з фінансових книг Глухівського петропавлівського монастиря, зі звітів митниць комерц-колегії за 1758—1763 рр. тощо). Праця М. Кошарнівського є єдиною досі в українській літературі аналітично-синтетичною працею відповідного наукового рівня, присвяченою важливому (чернігівському) регіонові українського папірництва.

⁴⁹ Матеріали філігранологічної колекції К.-Й. Бадецького зберігаються у рукописному відділі Ягеллонської бібліотеки в Кракові під № 7786.

⁵⁰ Див.: Charewiczowa Ł. [рец. на]: Karol Badecki. Znaki wodne... // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1928.— Т. 42.— С. 637—638.

⁵¹ Кошарнівський М. З історії старої паперової промисловости на Чернігівщині // Біблiологічні вісті.— Харків; Київ, 1930.— № 3.— С. 5—43; № 4.— С. 49—71.

Юстин Сокульський опублікував відомості про папірню у Новій Греблі з XVIII ст. та описав при цьому філіграні папірні, а також видрукував орендний контракт на папірню 1847 р.⁵²

Перша спроба дати цілісний нарис історії розвитку папірництва в Україні належить відомому мистецтвознавцеві та історикові, празькому професорові Володимирові Січинському (1894—1962). Цей нарис увійшов як один з розділів до його етюдів з історії української промисловості⁵³, а також у дещо зміненій редакції друкувався окремо⁵⁴. В. Січинський послідовно розглянув перші відомості про папірні в Україні у XVI ст., питання організації праці в папірнях, розвиток папірництва на Правобережній та Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст., занепад українського папірництва в другій половині XVIII ст. та виникнення так званих нових папірень у першій половині XIX ст. Автор звернув також увагу на водяні знаки, публікуючи кілька з них — правда, виключно в ілюстративному плані. Досить яскраво виражена компілятивність праці, буржуазні підстави її методології, недооцінка самобутності українських філіграней (В. Січинський, наприклад, твердив — усупереч давнішим спостереженням Ф. Титова, — що „водяні знаки на папері українських знаків XVIII ст. йшли за зразками західноєвропейськими і звичайно відображали герби власників фундаторів або початкові літери підприємства, або одно і друге разом“⁵⁵), безперечно, знижують вартість нарису. В. Січинський пробував, зрештою, не дуже вдало, застосувати філігранологічний метод для хронологізації рукописів, публікуючи при цьому також малюнки філіграней⁵⁶.

З філігранологічних публікацій 30-х — початку 40-х рр. XX ст. на перший план висувається невелика (19 знаків) збірка філіграней з львівських і кам'янецьких документів 1595—1794 рр., яку видав доцент Львівського університету Теофіль Длугош⁵⁷. Знаки репродуковані методом фотографування під світло. Відкривач невідомого гутенбергівського видання „Provinciale Romanum“, завідувач відділу стародруків Бібліотеки Академії наук УРСР у Києві Борис Зданевич (1886—1966) дав опис паперу і фотографію водяного знака цієї унікальної пам'ятки початкового періоду друкарства⁵⁸.

Очевидно, протягом усього цього часу не припинялося публікування описів паперу та філіграней у зв'язку з публікацією текстів рукописних книг, архівних документів. Львівський літературознавець Ярослав Гординський (1882—1939) описував водяні знаки так званого Дєрнівського

⁵² Sokulski J. Resztki archiwum hr. Potockich w Raju i wiadomość o papierni w Nowej Grobli // *Silva Rerum*.— Kraków, 1931.— N 1—6.— S. 29—37.

⁵³ Січинський В. Нариси з історії української промисловості.— Львів, 1936—1938.— С. 5—20.

⁵⁴ Sičynskýj V. Papierfabriken in der Ukraine im XVI—XVIII Jahrhundert // *Gutenberg-Jahrbuch* 1941.— Mainz, 1941.— S. 23—29.

⁵⁵ Січинський В. Нариси з історії української промисловості.— С. 15.

⁵⁶ Січинський В. Передмова до рукописного євангелія кінця XVI ст. з Маковиді на Закарпатті // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*.— Львів, 1931.— Т. 151.— С. 189—191.

⁵⁷ Długosz T. *Relacje arcybiskupów lwowskich, 1595—1794*.— Lwów, 1937.— Tabl. 1—8.

⁵⁸ Зданевич Б. I. *Provinciale Romanum*. Невідоме видання Йоганна Гутенберга.— К., 1941.— С. 15—16.— Табл. XXI.

рукопису кінця XVII — початку XVIII ст.⁵⁹ Професор Київського університету та керівник Археографічної комісії при Українській Академії наук Осип Гермайзе (1892—1957) дав поверховий опис тринадцяти філіграней Коденської книги 1769—1772 рр.⁶⁰ Київський професор Пилип Клименко (1887—1955) опублікував три філіграні з кам'янець-подільської цехової книги XVII—XIX ст.⁶¹ Анна Дорфлер описала папір та опублікувала філіграні книги привілеїв Самбора XVII—XVIII ст.⁶² Доцент Львівського університету Олена Полячек (1884—1942), публікуючи расцьку книгу Дрогобича за 1542—1563 рр., описала її папір та водяні знаки⁶³.

Таким рівнем досліджень характеризувалася українська філігранологія напередодні Великої Вітчизняної війни та в період активізації досліджень у різних ділянках спеціальних наукових дисциплін, що настав у другій половині 50-х рр. нашого століття.

Перерва в дослідженнях не могла не вплинути негативно на рівень перших повоєнних праць, особливо тих, що присвячувалися історії папірництва. Уже сьогодні зі здивуванням читаємо, наприклад, висновок історика народного господарства України, члена-кореспондента Академії наук УРСР Олексія Нестеренка про те, що „в XVI і XVII ст. в Україні існувало вісім папірень, з них п'ять або шість у Галичині“. Та картина розвитку виробництва паперу, яку дав О. Нестеренко, виглядає штучно збідненою⁶⁴. З іншого боку, опубліковані автором статистичні дані про папірні у 1823, 1832, 1845—1846 та пізніших роках⁶⁵ мають певну вартість, хоч документальна підстава часто досить своєрідно сконструйованих списків заводів залишається неясною.

На Науковій конференції істориків-архівістів у Києві (14—17 червня 1961 р.) з програмою розгортання досліджень у різних ділянках спеціальних історичних дисциплін виступив академік Академії наук УРСР Іван Крип'якевич. Він висунув вимогу продовжувати вивчення українського паперу. За його словами, „дослідження паперу — це один з вірних шляхів визначення хронології недатованих документів“⁶⁶.

Незабаром почали з'являтися філігранологічні праці автора розгляданого альбому — наукового співробітника Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові Ореста Мацюка. Протягом останніх років з-під його пера вийшло вісім статей дослідницького характеру, написаних на підставі вивчення джерельного матеріалу. О. Мацюк опублікував понад 600 водяних знаків паперу, що використовувався в Україні у XIV—

⁵⁹ Гординський Я. З української драматичної літератури XVII—XVIII ст. Тексти й замітки.— Львів, 1930.— С. 1.

⁶⁰ Коденська книга судових справ.— К., 1931.— С. V.

⁶¹ Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 р. / Відп. ред. П. Клименко.— К., 1932.— С. IV.

⁶² Dorflerówna A. Archiwalia miasta Sambora // Archeion.— Warszawa, 1935.— Т. 13.— S. 56—57; ii ж. Materiały do historii miasta Sambora 1390—1795.— Lwów, 1936.— S. X.

⁶³ Polaczówna H. Księga radziecka miasta Drohobycza 1542—1563.— Lwów, 1936.— S. LXXXII—LXXXIII.

⁶⁴ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні.— К., 1959.— Част. 1.— С. 176—178; К., 1962.— Част. 2.— С. 196—199 та інші.

⁶⁵ Там само.— Част. 1.— С. 396—397 та інші.

⁶⁶ Крип'якевич І. Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— К., 1961.— № 5.— С. 7—8.

XX ст. Вдало поєднавши філігранографію з історією папірництва, О. Мацюк дійшов важливих висновків джерелознавчого характеру.

Уже перша його стаття, присвячена історії українських папірень XVI ст.⁶⁷, в якій автор висунув гіпотезу, що у XVI ст. на українських землях існувало не менше дев'яти папірень, дала поштовх до плідної дискусії. На неї відгукнувся відомий польський знавець історії папірництва Володимир Будка⁶⁸. Дискусія, без сумніву, допомогла уточнити роки існування найдавніших папірень в Україні (Буськ, Одрикин, Коросно, Новий Став, Лівчичі, Брюховичі), їх місцезнаходження (Янів), відокремити папірні, існування яких у XVI ст. ще вимагає доведення (Острог, Перемишль, Крехів). З п'ятнадцяти репродукованих у статті О. Мацюка знаків одинадцять опубліковано вперше. Поступово О. Мацюк поширив свої дослідження на пізніші століття — XVII, XVIII, XIX та навіть XX⁶⁹. Прихильні відгуки здобула стаття дослідника, присвячена водяним знакам українських видань Івана Федорова⁷⁰, у якій подано дуже багатий репертуар філіграней (їх опубліковано 103). На цих перших працях відбилася, однак, деяка хиткість методичних підстав досліджень (сплутування тогочасних, подібних і відмінних філіграней, невстановлення зв'язку між філігранями і можливими різними тиражами федоровських видань, надто велика довірливість до напівлегендарних відомостей), яку О. Мацюкові вдалося подолати у наступних роботах.

Значним кроком уперед є статті про джерелознавче значення філіграней для вивчення історії папірництва⁷¹ та про хронологізаційне використання водяних знаків⁷². О. Мацюк перший в українській філігранології застосував статистичний метод для визначення часу залежаності українського паперу в кінці XVIII — на початку XIX ст. Піднесення рівня філігранології на вищий ступінь цілком певно залежатиме від подальшого збору та опрацювання статистичного матеріалу — зрештою, не лише для вирішення питання про час залежаності.

Як на справжнє повчіння в українській філігранології треба вказати на „вторгнення“ О. Мацюка у цілком невивчену ділянку в дослідженні водяних знаків періоду Жовтневої революції і громадянської війни⁷³. У цей спосіб філігранолог поламав традиційне уявлення про дослідження водяних зна-

⁶⁷ Мацюк О. До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— К., 1962.— № 5.— С. 10—21.

⁶⁸ Budka W. O najstarszych papierniach na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej. W związku z pracą: Мацюк О. До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків // Studia Źródłoznawcze.— Warszawa; Poznań, 1966.— Т. 11.— S. 131—138.

⁶⁹ Мацюк О. Водяні знаки деяких українських папірень XVI — початку XX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— К., 1964.— № 1.— С. 13—26.

⁷⁰ Мацюк О. Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Там само.— № 3.— С. 37—46.

⁷¹ Мацюк О. Водяні знаки документів — джерело для вивчення історії паперової промисловості України кінця XVIII — першої половини XIX ст. // Друга Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали, секц. 2.— К., 1965.— С. 239—260.

⁷² Мацюк О. Роль філігранології у встановленні часу написання недатованих документів // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Т. 2.— С. 258—268.

⁷³ Мацюк О. До історії папірень і водяних знаків в Україні періоду Жовтневої революції і громадянської війни // Там само.— К., 1968.— Т. 3.— С. 290—298.

ків як про спеціальну історичну дисципліну, немов фортечним способом назавжди пов'язану виключно зі середньовіччям.

О. Мацюк зробив також внесок у дослідження філіграней східних рукописів, зокрема у вивчення водяних знаків вірменських рукописів і документів, що створювалися вірменами в Україні у XIV—XIX ст.⁷⁴ Можна думати, що статті О. Мацюка з цієї ділянки стануть поштовхом для активізації філігранологічних досліджень також у з'єднаній багатовіковими дружніми зв'язками з Україною Вірменії. Особливо вартісні зроблені при цій нагоді спостереження над папером, що вживався у XIV—XVII ст. в Криму, — рукописи цієї південної окраїни України досі ще майже не були об'єктом філігранологічного аналізу.

Підсумком для цього етапу української філігранології є стаття-доповідь О. Мацюка, підготовлена для III Республіканської наукової конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін у Києві (24—25 червня 1968 р.)⁷⁵.

На фоні усіх цих численних досліджень альбом філіграней О. Мацюка — четвертий український альбом водяних знаків — сприймається як цілком логічне завершення десятирічних складних і трудомістких досліджень, побудованих на гармонійному поєднанні паралельного вивчення історії папірень та історії водяних знаків.

Цінним внеском в українську філігранологію стала студія видатного львівського мистецтвознавця Мечислава Гембаровича, присвячена папірням у Буську, Новому Ставі, Острозі, Кобиліволоках Млинських та середньовічній торгівлі папером на західноукраїнських землях⁷⁶. М. Гембарович не лише значно доповнив (передовсім на підставі невідомого досі архівного матеріалу) відомості з історії окремих папірень, ідентифікував їх водяні знаки, але й запропонував низку важливих методичних положень, пов'язаних з дослідженням філіграней (задовільне їх репродукування, поділ на типи, варіанти і різновидності). Як додаток до своєї студії автор опублікував фотокопії 134 філіграней. Правда, ідентифікація деяких філіграней, що приписуються папірні у Новому Ставі, залишається сумнівною. М. Гембарович перебільшив також роль знищень, які Визвольна війна 1648 р. принесла українському папірництву.

На основі щойно віднайденого архівного матеріалу написано дослідження наукового співробітника Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові Феодосія Стебля, присвячене східногалицькому папірництву кінця XVIII — першої половини XIX ст.⁷⁷

З більшим чи меншим успіхом застосовується дослідження філіграней при вивченні стародруків, давніх рукописних книг та документів. Дні фе-

⁷⁴ Мацюк О. Водяные знаки на бумаге армянских рукописных книг на Украине XIV—XIX вв. // Traber hasarakakan gitutcyunleri. Вестник общественных наук.— Ереван, 1968.— № 11.— С. 92—107; його ж. Джерелознавче значення філіграней документів львівських вірменів // Історичні джерела та їх використання.— К., 1969.— Т. 4.— С. 267—288.

⁷⁵ Мацюк О. Філігранологія як спеціальна історична дисципліна // Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, секц. 2.— К., 1968.— С. 187—202.

⁷⁶ Gębarowicz M. Z dziejów papiernictwa XVI—XVIII w. // Roczniki Biblioteczne.— Wrocław; Warszawa, 1966.— Т. 10.— Zesz. 1—2.— S. 1—83, tabl. 1—30.

⁷⁷ Стеблій Ф. З історії мануфактурного виробництва паперу в Східній Галичині // Нариси з історії природознавства і техніки.— К., 1971.— Вип. 15.— С. 77—83.

доровських святкувань (1964 р.) актуалізували питання дослідження паперу видань І. Федорова. Одночасно зі згаданою статтею О. Мацюка вийшла друком праця доцента Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва Якіма Запаса, в якій він описав зв'язки І. Федорова з папірнями, а також опублікував сім філіграней⁷⁸. Науковий співробітник Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у Львові Ярослав Ісаєвич досліджував папір львівського „Апостола“ 1574 р. та опублікував, зі свого боку, ще шість філіграней⁷⁹.

Поряд з дослідженням стародруків проводиться також філігранологічний аналіз рукописних книг. Науковий співробітник університету в Манітобі Іраїда Герус-Тарнавецька, вивчаючи городищівський „Пом'яник“, датований 1484 р. (найстарший датований український і взагалі кириличний рукопис, що зберігається у Канаді), на підставі дослідження філіграней дійшла висновку, що найдавніша частина цієї книги була насправді написана у кінці XVI ст.⁸⁰ Автор розвідки опублікувала 13 водяних знаків рукопису.

На жаль, метод хронологізації документів з допомогою водяних знаків ще не здобув належного і цілком наукового застосування. Нерозуміння основних принципів цього методу деколи призводило до прикрих помилок, зокрема у мовознавчих публікаціях. Науковий співробітник Інституту мовознавства Академії наук УРСР Микола Бойчук, видаючи Житомирську городську книгу 1582—1588 рр., виявив повне нерозуміння суті філігранології, публікуючи водяні знаки не з книги, яку він досліджував, а, як не дивно, з альбому І. Каманіна—О. Вітвіцької⁸¹. У ще складнішому становищі опинився інший співробітник цього інституту Віталій Русанівський, який не зумів ні правильно скопіювати водяні знаки, ні правильно на їх підставі датувати документи⁸². Ці філігранологічні помилки викликали невдоволення критиків — Ярослава Дашкевича⁸³ та наукового співробітника Інституту історії Академії наук Литовської РСР Витовта Рауделюнаса⁸⁴.

Треба думати, що популяризація методів філігранологічних досліджень — популяризація, якій допоможе також видання сьогодишнього альбому, — згодом зменшить такі помилки до мінімуму.

Найкращим свідченням цілком протилежного явища, а саме, що українська філігранологія вже здобула собі окреме місце в родині спеціальних історико-філологічних дисциплін, можна вважати те, що вона стала об'єктом історіографічного дослідження, яке вийшло з-під пера завідувачки

⁷⁸ Запаско Я. Першодрукар Іван Федоров. Нарис.— Львів, 1964.— С. 56—58.

⁷⁹ Исаевич Я. Д. Львовский апостол Ивана Федорова 1574 года (по материалам львовских книгохранилищ) // Книга.— Москва, 1964.— Сб. 9.— С. 56—58.

⁸⁰ Gerus-Tarnawesky I. The Watermarks in the Pom'janyk of Horodyšče. (A comparative historical retrospective) // Die Welt der Slaven.— Wiesbaden, 1967.— Jahrg. 12.— Heft 2.— S. 193—198.

⁸¹ Бойчук М. К. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.).— К., 1965.— С. 12.

⁸² Русанівський В. М. Українські грамоти XV ст.— К., 1965.— С. 48, 52, 55.

⁸³ Дашкевич Я. З приводу нової публікації українських грамот XV ст. // Архіви України.— К., 1966.— № 6.— С. 89—90. У статті опубліковано дві правильно скопійовані філіграні поруч з недоброякісними копіями В. Русанівського.

⁸⁴ Див.: Raudelunas V. [реп. на]: В. М. Русанівський. Українські грамоти... // Lietuvos TSR Aukštųjų Mokyklų Mokslo Darbai.— Kalbotyra.— Vilnius, 1969.— T. 20.— P. 130.

відділу стародавніх актів Центрального державного історичного архіву у Києві Людмили Проценко⁸⁵.

Поширення паперу, зокрема як об'єкта торгівлі, не знало національних меж. Не знало цих меж і поширення українського паперу; водночас й українські землі не були заповідною територією, на якій не поширювався б папір, вироблений у сусідніх країнах. Подібно філігранологія українського паперу, а тим більше філігранологія чужоземного паперу, який поширювався в Україні, розвивалися також поза її межами.

Значний внесок у розвиток української філігранології зробили дослідники сусідніх країн — Росії, Польщі, Литви, Словаччини, Угорщини, Румунії і навіть філігранологи таких віддалених країн, як Австрія, Швейцарія чи США. У зв'язку з цим варто хоч би коротко зупинитися на тих працях, що виникли поза межами України і без яких повноцінне вивчення української філігранології неможливе.

Українські водяні знаки (правда, топологічно ще не розшифровані) трапляються у російській філігранографічній літературі уже в першій половині XIX ст. Деякі з них є в альбомі художника Корнила Тромоніна (помер 1847 р.), виданому 1847 р.⁸⁶ Цей альбом, як уже згадувалося, „заговорив“ своєю джерелознавчою частиною (покликаннями на джерела, з яких узято знаки) лише завдяки українському вченому С. Маслову, що врятував від знищення ненадруковану частину альбому⁸⁷. У фундаментальних дослідженнях академіка Академії наук СРСР Миколи Лихачова (1862—1936) також трапляються репродукції знаків українських папірень та філіграней чужоземного паперу, що вживався в Україні. Однак і в першій праці М. Лихачова, присвяченій папірням Московської держави⁸⁸, і в другій, більш універсальній за своїм обсягом⁸⁹, українських водяних знаків мало — М. Лихачов не працював над українським рукописним чи архівним матеріалом.

Один з найкращих на сьогодні представників російської філігранології Сократ Клепиков починав свої дослідження від вивчення українського матеріалу і результати цих досліджень публікував українською мовою в київських виданнях. В одній з перших своїх статей він описав і опублікував три філіграні з львівського „Евангеліона“ 1690 р.⁹⁰ Матеріал з України — водяні знаки та штемпелі українських папірень — є і в альбомі С. Клепи-

⁸⁵ Проценко Л. А. Палеографія, дипломатика і філігранологія в українських радянських дослідженнях // Історичні джерела та їх використання. — К., 1968. — Т. 3. — С. 190—200.

⁸⁶ Тромонин К. Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге, посредством которых можно узнавать когда написаны или напечатаны какие-либо книги, грамоты, рисунки, картинки и другие старинные и нестаринные дела, на которых не означено годов. — Москва, 1844. Перевидання: Tromonin's Watermark Album. A fascimile of the Moskow 1844 edition with additional materials by S. A. Klepikow. — Hilversum, 1965.

⁸⁷ Див.: Маслов С. Из истории русской филигранографии...

⁸⁸ Лихачев Н. П. Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве. — Санкт-Петербург, 1891.

⁸⁹ Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков, ч. 1—3 и приложение. — Санкт-Петербург, 1899.

⁹⁰ Клепиков С. До методології описування слов'янських стародруків XV—XVI ст. // Бібліологічні вісті. — К., 1928. — № 1. — С. 21—32.

кова, який методологічно належить до найкращих видань такого типу⁹¹, а також у доповненнях до нього⁹².

Не залишила поза увагою українське папірництво та його філіграні професор Ленінградського технологічного інституту целюлозної промисловості Зоя Учаскіна⁹³. Однак дані, які вона подала про українські папірні, вимагають критичного підходу — в них багато помилок, не кажучи вже про те, що картина українського папірництва вийшла досить збідненою.

Відомий мордовський історик та філігранолог, професор Саратовського університету Олександр Гераклітов (1867—1933), автор уже згадуваної ґрунтовної рецензії на альбом І. Каманіна—О. Вітвіцької⁹⁴, також залюбки друкував свої філігранологічні дослідження українською⁹⁵. В основному на матеріалі ХVІІІ ст. з України О. Гераклітов побудував одне з найкращих своїх досліджень про водяний знак „à la mode papier“⁹⁶. Готуючи альбом філіграней ХVІІІ ст., який вийшов друком лише через 30 років після смерті автора⁹⁷, О. Гераклітов опрацював для нього дев'ять видань київського та львівського друку. Таким чином, в альбомі опинилися філіграні паперу, що застосовувалися в українських друкарнях.

Помітний внесок у дослідження українського папірництва зробили учені Польщі. Професор Петербурзької духовної академії, згодом головний директор архівів Польщі Станіслав Пташицький (1853—1933) опублікував відомості та архівні документи про постачання папером друкарні І. Федорова у Львові⁹⁸. На сьогодні найкращим знавцем середньовічного папірництва в Польщі є краківський бібліотекар Володимир Будка, який присвятив кілька невеликих, але насичених багатими фактичними відомостями, розвідок українським папірням у Новому Ставі, Радомишлі⁹⁹, Одриконі¹⁰⁰. Певний стосунок до української проблематики має також його нарис про філігрань з гербом Лодя (Лодзя), яка у ХVІ ст. траплялася не лише на

⁹¹ Клепиков С. Филигранные и штемпели на бумаге русского и иностранного производства ХVІІ—ХХ века.— Москва, 1959.

⁹² Клепиков С. Штемпели на бумаге русского и иностранного производства ХІХ—ХХ вв. (Дополнения к таблице, опубликованной в 1959 г.) // Археографический ежегодник за 1966 год.— Москва, 1968.— С. 116—141.

⁹³ Uchastkina Z. V. A History of Russian Hand Paper-Mills and their Watermarks.— Hilversum, 1962.

⁹⁴ Див. посилання 23.

⁹⁵ Гераклітов О. До питання про початок московського друкарства // Бібліологічні вісті.— К., 1925.— № 1—2.— С. 93—96; його ж. Четвероевангелія без виходу поч. ХVІІІ ст. // Там само.— 1928.— № 1.— С. 17—20.

⁹⁶ Гераклітов О. Один из бумажных знаков ХVІІІ века // Сборник статей по русской истории, посвященный С. Ф. Платонову.— Петроград, 1922.— С. 305—313.

⁹⁷ Гераклітов О. Филигранные ХVІІІ века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— Москва, 1963.

⁹⁸ Пташицький С. Л. Иван Федоров, московский первопечатник. Пребывание его во Львове 1573—1583 гг. Очерк по архивным материалам // Русская старина.— Санкт-Петербург.— 1884.— Март.— С. 461—478; польський варіант статті з публікацією документів: Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie, z końca ХVІІІ wieku. Ustęp z dziejów drukarstwa w Polsce // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności.— Kraków, 1886.— Т. 11.— С. 1—43.

⁹⁹ Budka W. Papiernictwo w Nowym Stawie i Radomyślu // Przegląd Biblioteczny.— Kraków, 1929.— Roczn. 3.— С. 520—524.

¹⁰⁰ Budka W. Papiernia w Odrzykoniu i Mniszku // Там само.— 1931.— Roczn. 5.— С. 61—66.

папері Міалської папірні на Познаньщині (як вважав В. Будка), але й на папері Буської папірні на Львівщині¹⁰¹. Рецензуючи працю історика народного господарства, професора Варшавського університету Романа Рибарського (1887—1942), присвячену польській торгівлі у XVI ст.¹⁰² (в ній автор подав, між іншим, ціни на папір упродовж 1501—1590 рр., враховуючи дані львівської митниці), В. Будка помістив дуже цінні відомості про експорт українського паперу із Закарпаття (з Левочі, Бардієва, Пряшева) до Західної Польщі¹⁰³. Шкода, що протягом тривалого часу з-під пера В. Будки вийшла лише одна рецензія на українську тематику — відгук на одну зі статей О. Мацюка 1962 р.¹⁰⁴

Співробітник Державного архіву у Ряшеві Тадей Пенцак опублікував детальний нарис історії папірні в Гамерні, складений на підставі архівних джерел¹⁰⁵. До нарису додано план папірні та публікацію її водяних знаків.

З нового покоління польських філігранологів української тематики торкнулася, правда, надто поверхово, співробітник Целюлозно-папірницького інституту в Лодзі Ядвига Сінярська-Чапліцька. У виданому нею альбомі водяних знаків українські папірні та їх водяні знаки зайняли дуже скромне місце¹⁰⁶. Для періоду XVI — першої половини XVIII ст. авторка опублікувала лише кільканадцять філіграней з таких папірень, як Одрикінь, Лівчичі, Брюховичі, Буськ і Рожана. Причина такого слабого віддзеркалення західноукраїнського папірництва, очевидно, в тому, що дослідниця публікувала знаки лише з власної колекції, в якій український папір майже не використовувався.

У литовському джерелознавстві філігранологія не має давніх традицій, але, незважаючи на це, литовські дослідники можуть похвалитися значними досягненнями в цій ділянці. Як відомо, роль державної мови у Великому Князівстві Литовському протягом значного часу виконувала українська мова, якою й писалися найдавніші документи, складені в середньовічній Литві, тобто в тих її межах, що охоплювали значну частину українських земель. Тому й праця А. Васіляускаса, у якій мовиться про папір, що вживався у канцелярії великого князя Витовта¹⁰⁷, стосується також філігранології українських документів XIV—XV ст.

Фундаментальні праці Едмунда Ляуцявічуса, присвячені литовському папірництву XVI—XVII ст.¹⁰⁸ та об'єднані з його філігранологічним альбомом¹⁰⁹, — значний внесок також в українське джерелознавство. Е. Ляу-

¹⁰¹ Budka W. Filigrany z herbami Łódzia i Lis // *Silva Rerum*.— Kraków, 1928.— Т. 4.— S. 180—182.

¹⁰² Rybarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI st.— Poznań, 1928—1929.— Т. 1—2.

¹⁰³ Див.: Budka W. [рец. на]: R. Rybarsky. Handel i polityka... // *Przegląd Biblioteczny*.— Kraków, 1931,— Roc. 5.— S. 161—164.

¹⁰⁴ Див.: Budka W. O najstarszych papierniach...

¹⁰⁵ Pencak T. Papiernia Ordynacji Zamojskiej w Hamerni // *Archeion*.— Warszawa, 1958.— Т. 2.— S. 159—177.

¹⁰⁶ Siniarska-Czaplicka J. Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.

¹⁰⁷ Vasilauskas A. Vytauto Didžiojo diplomatika // *Senovė*.— Kaunas, 1938.— N 4.

¹⁰⁸ Laucevičius E. Lietuvos popieriaus dirbtuves XVI—XVII amžiais // *Iš Lietuvos kultūros istorijos*.— Vilnius, 1964.— Т. 4.— P. 239—272.

¹⁰⁹ Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV—XVIII a.— Vilnius, 1967.— Т. 1—2.

цявічус опублікував обширні відомості про папірні XVII—XVIII ст. у Незбодичах, Лискові, Рожаній та Битені, видав їх водяні знаки. В альбомі філігранолог опублікував також близько 70 водяних знаків інших українських папірень.

Дослідження історії папірництва у Словаччині ведеться менше як півстоліття. Першим Євген Сабоць подав зведення відомостей про українські закарпатські папірні, розміщені на території колишніх Списької, Шариської і Земнівської (Земплинської) жуп, публікував водяні знаки папірень Зборова і Сабинова¹¹⁰.

На сьогодні найкращим знавцем історії цих папірень є Вільгельм Декер — автор джерельного дослідження про спиські збори папірників¹¹¹, а також першої спроби загального нарису історії мануфактурного папірництва Словаччини¹¹². У цій останній монографії В. Декер подав, наприклад, відомості про папірні в Кам'яниці, Баркові, Зборові, Бардієві, Грабівці, Лукові, Бартошівцях, Олійникові, Торисі, Березовиці, Сабинові, Липівцях, Левочі, Верхньому і Нижньому Руському Потоці (Русбасі). В. Декер готує до видання альбом філіграней, у якому, без сумніву, буде чимало українських водяних знаків, а одне з останніх його досліджень (як і попереднє, воно поєднане з публікацією філіграней) присвячене також найдавнішим західноукраїнським папірням в Левочі, Бардієві, Сабинові й Руському Потоці¹¹³.

Підсумкова праця видатного угорського дослідника історії паперу Степана Богдана, присвячена історії папірництва у межах давньої Угорщини (до складу якої входило й українське Закарпаття), має, без сумніву, фундаментальний характер¹¹⁴. У ній подається цінний, значною мірою вперше зібраний до купи довідковий матеріал про папірні XVII—XIX ст. у Хусті, Лисичеві, Нижній Грабівниці, Мукачеві, Гервартові, Старій Любоні, Подолинцях, Бушівцях. С. Богдан доповнив дані про спиські, шариські й земнівські папірні, відомі з праць В. Декера. Цінними для українського джерелознавства є також нариси С. Богдана про угорську торгівлю папером у XIV—XIX ст.¹¹⁵

Румунська наука не дала ще ні загальної історії папірництва, ні свого альбому філіграней. Українського джерелознавства (у філігранологічному плані) стосуються, по суті, лише ті праці, що пов'язані з дослідженням українських грамот Молдавії XVI—XVII ст. Водяні знаки цих грамот публікував Степан Ніколеску¹¹⁶. Професор Ясського університету Г. Бретіану

¹¹⁰ Soból E. Z minulosti spišských a šarišských papiernických mlynov // Knižnica.— Martin, 1951—1952.— Roč. 3—4.— S. 195—206; його ж. Z dávnej minulosti papiera na Východnom Slovensku // Там само.— 1953.— Roč. 5.— S. 131—137.

¹¹¹ Decker V. Z dejín papiernického remesla na Slovensku. (Spišske kongregácie. Zoznam tovarišov) // Historické štúdie.— Bratislava, 1955.— Vol. 1.— S. 250—269.

¹¹² Decker V. Náčrt dejín ručného papiernictva na Slovensku.— Martin, 1956.

¹¹³ Decker V. Vznik a vývoj papiernictva na Slovensku v 16. storočí a v prvej polovici 17. storočia // Sborník Národního muzea v Praze.— 1966.— Řada C.— Sv. 11.— Čís. 4.— S. 147—160.

¹¹⁴ Bogdán I. A Magyarországi papíripar története (1530—1900).— Budapest, 1963.

¹¹⁵ Bogdán I. Papírkereskedelmünk a 14—17.— században // Századok.— Budapest, 1965.— Köt. 99.— S. 871—881; його ж. Papírellátásunk és papírkereskedelmünk a 18—19. században // Levéltári közlemények.— Budapest, 1968.— Köt. 99.— S. 9—27.

¹¹⁶ Nicolescu Ș. Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI.— București, 1905.

коротко зупинився на папері нотарської книги, що в кінці XIII ст. велася у Кафі (в період існування там генуезької колонії)¹¹⁷. До речі, можна вважати, що ця нотарська книга — найдавніша збережена досі пам'ятка паперу, що використовувався в Україні. Георгій Йонеску досліджував застосування паперу в канцелярії Молдавського князівства¹¹⁸, де він уживався для складання документів українською мовою. Значний внесок в українську філігранологію — це публікація майже сотні водяних знаків рукописів, написаних у середньовічній Молдавії, що зберігаються у монастирі в Путні. Цю публікацію здійснив Павлин Попеску¹¹⁹.

З австрійських праць певне значення має альбом філіграней папірень XIV—XIX ст., що були розташовані на території колишньої Австро-Угорської держави, опрацьований Георгом Айнедером¹²⁰. Папірні українських земель, що входили до складу Австро-Угорщини, відбиті, однак, у праці Г. Айнедера дуже фрагментарно.

Варто підкреслити, що ім'я класика світової філігранології швейцарського вченого Карла-Мойсея Бріке (1839—1918), який цілком справедливо вважається найвидатнішим представником цієї ділянки досліджень, також пов'язане з вивченням українського паперу. Одна з перших праць К.-М. Бріке присвячена паперові й водяним знакам генуезьких архівів (у яких, до речі, зберігаються найдавніші пам'ятки європейського паперу XII ст.)¹²¹. При цій нагоді К.-М. Бріке ознайомився з документами, які склалися у генуезьких колоніях Південної України (Криму). У капітальному альбомі К.-М. Бріке, що вже неодноразово перевидавався¹²², є також водяні знаки українських папірень — тих, що діяли у XVI ст. і експортували свій папір на Захід або на Балканський півострів (наприклад, філіграні папірень в Одріконі, Лівчичах).

Питання про водяні знаки українських стародруків XVI—XVII ст. торкнулися бібліотекар Бодлейської бібліотеки Дж. Д. Е. Бернікот та видатний славіст, бібліотекар Оксфордського університету Іван С. Г. Сіммонс (один з найкращих сьогодні знавців європейської філігранології) у статті, присвяченій невідомим слов'янським стародрукам англійських бібліотек¹²³.

¹¹⁷ Brătianu G. I. Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281—1290).— Bucarest, 1927.— P. 17.

¹¹⁸ Ionescu Ch. Contribuțiuni la studiul inoepurilor itrebuințării hârtiei în cancelariile Valahiei (Țării Românești) și Moldovei // Studii și cercetări de istorie medie.— București, 1951.— An. 2.— N 1.— P. 77—90.

¹¹⁹ Popescu P. Mărcile de hirtie filigranate pe manuscrisele slavone din mănăstirea Putna // Biserica ortodoxă română.— București, 1962.— Vol. 80.— N 9—10.— P. 938—957.

¹²⁰ Eineder G. The Ancient Papermills of the Former Austro-Hungarian Empire and their Watermarks.— Hilversum, 1960. Український матеріал, наприклад, на с. 151—156, 162.

¹²¹ Briquet Ch.-M. Papiers et filigranes des Archives de Gênes 1154 à 1700 // Atti della Società Ligure di Storia Patria.— Genova, 1888.— T. 19.— Fasc. 2; передрук в: його ж. Opuscula. The Complete Works of Ch.-M. Briquet without „Les filigranes“.— Hilversum, 1955.— P. 171—220, tabl. I—LXXV.

¹²² Briquet Ch.-M. Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600.— Paris; Genève, 1907; Vol 1—4, друге вид.— Ляйпціг, 1923; останнє доповнення видання: Les filigranes... / Ed. by A. Stevenson (The New Briquet. Jubilee Edition. General editor J. S. G. Simmons).— Amsterdam, 1968.— Vol. 1—4.

¹²³ Barnicot J. D. A., Simmons. J. S. G. Some Unrecorded Early-Printed Slavonic Books in English Libraries // Oxford Slavonic Papers.— Oxford, 1951.— Vol. 2.— P. 98—127.

Відомості про водяні знаки паперу, який вживали в Україні, трапляються також у наукових дослідженнях північноамериканських учених. Вільгельм Е. Джексон, наприклад, описав папір федоровського букваря львівського видання 1574 р.¹²⁴

Цими відомостями й вичерпується в основному історіографічний огляд, присвячений українському папірництву та українським водяним знакам.¹²⁵

Огляд філігранологічних досліджень дає можливість рельєфніше визначити місце філігранології в українському джерелознавстві.

Згідно з сучасними поглядами на класифікацію джерел, останні поділяються на безпосередні (ті, що самі є частиною історичної дійсності, тобто самі є історичними фактами) та посередні (ті, в яких відомості про історичні факти передаються за допомогою певного коду — наприклад, письма чи іншого знака, тобто за посередництвом третьої особи, що стоїть між історичним фактом і істориком).

Для філігранолога вістка про історичний факт (існування папірні) подається з допомогою певного коду (водяного знака) за посередництвом третьої особи (папірника, що застосовує філігрань), що стоїть між історичним фактом та сучасним дослідником-філігранологом.

Як для багатьох посередніх джерел, так і для водяних знаків виникає проблема правильного їх декодування. У відносно небагатьох випадках таке декодування — у топологічному і хронологічному планах — можливе на підставі звичайного прочитання знака, що складається з назви місцевості, в якій була папірня, та року виготовлення паперу (це так звана біла місцевість і біла дата — ті, які визначаються на підставі тексту філіграні, для розрізнення від чорної місцевості й чорної дати — написаних чорнилом на папері). У переважній більшості випадків водяний знак, ця метрика паперу — за крилатим висловом К.-М. Бріке, піддається декодуванню лише після застосування складних додаткових досліджень, у які входить, наприклад, геральдичне декодування (якщо водяний знак виражений гербом), криптонімічне декодування (якщо в складі філіграні є ініціали), врахування чорних місцевостей і дат, порівняння їх з відомостями з історії паперової промисловості тощо. Іншими словами, при декодуванні водяних знаків виняткову, а деколи й вирішальну роль відіграють позаджерельні відомості — відомості, які складаються з життєвого досвіду дослідника, що займається декодуванням, та результатів досліджень історичних наук й інших наук, здобутих цим дослідником або іншими дослідниками.

Папір і філігрань на ньому — історичне джерело у двох планах. По-перше, це джерело для дослідження історії папірництва. У такому випадку папір і його водяний знак повинні дати відповідь на запитання про те, де і коли був вироблений цей аркуш паперу. По-друге, це похідне джерело, яке, як свідчення вироблення паперу саме в той, а не інший, час і в саме такій, а не іншій, місцевості, допомагає привільно хронологізувати і топологізувати письмову пам'ятку, записану на досліджуваному аркуші паперу.

¹²⁴ Jackson W. A. Appendix // Ivan Fedorov's Primer of 1574 / Facsimile edition with commentary by R. Jakobson.— Cambridge, Mass., 1955.— P. 40.

¹²⁵ Загальний бібліографічний огляд нової філігранологічної літератури див.: Simmons J. S. G. Selected Bibliography of the Literature of the Paper History and Watermarks Published since 1907 // Briquet Ch. M. Les filigranes.— Amsterdam, 1968.— Vol. 1.— P. 37—53.

У першому випадку водяний знак вимагає повного декодування з погляду визначення місцевості й дати виготовлення паперу. У другому — джерелознавство часто обмежується неповним декодуванням, використовуючи філігрань передовсім для визначення приблизної дати виготовлення і використання паперу.

При сучасному стані філігранології залишається ще значний процент водяних знаків, про які ми не можемо сказати, що вони безсумнівно свідчать про виготовлення паперу в певний рік і в певному місці (тобто не можна провести повної атрибуції водяних знаків до певних папірень у певний час). Це не значить, однак, що використання неповно декодованих знаків відпадає.

З погляду ступеня декодованості водяних знаків можна розрізнити кілька груп філіграней:

I. Повністю декодована філігрань (філігрань I) — водяний знак, що свідчить про виробництво даного аркуша паперу в певній місцевості й у певний рік — це або філігрань з білими місцевістю та датою, або філігрань з білим топологічно декодованим знаком (тобто відомо, що даний знак належить лише до даної місцевості) та білою датою.

II. Неповністю декодована філігрань (філігрань II) — водяний знак, що свідчить про виробництво даного аркуша паперу в певній місцевості у приблизно встановлені роки — це філіграні з білою місцевістю або з білим топологічно декодованим знаком і чорною датою. При філіграні II час виробництва паперу визначається приблизно з допомогою формули залежаності для паперу, що використовувався в Україні (отже, папір виготовлено у хронологічних межах — чорна дата „мінус“ 10 років).

III. Частково декодована філігрань (філігрань III) — водяний знак, що не дає змоги визначити місцевість, у якій виготовлено папір (знак топологічно не декодовано), але з чорною датою, яка дає змогу визначити приблизно рік виготовлення паперу. При філіграні III час виробництва паперу визначається приблизно з допомогою формули залежаності паперу як для філіграні II.

IV. Недекодована філігрань (філігрань IV) — водяний знак, який не можна атрибуувати певній папірні та певній даті.

Як повністю декодоване посереднє джерело філігрань I поширює наші відомості з історії папірництва в Україні у топологічному і хронологічному планах. Філігрань II дає відомості топологічного плану. Філігрань III та IV не можуть нічого певного сказати про будь-яку папірню.

Як похідне посереднє джерело філігрань використовується для датування письмових пам'яток. При цьому підставою для датування стають звичайно філіграні, зібрані в альбомах. В альбомах одночасно з малюнком філіграні подається чорна дата. При хронологізації письмової пам'ятки можуть беззастережно використовуватися філіграні трьох груп (I, II, III) при дотриманні двох важливих умов:

1) при повній ідентичності водяних знаків — філіграні альбому (філігрань А) і філіграні письмової пам'ятки, яку треба хронологізувати (філігрань Б), отже, філігрань А дорівнює філіграні Б.

2) зі застосуванням при ідентичних водяних знаках (філігрань А дорівнює філіграні Б) хронологічної поправки до чорної дати. Для паперу України пропонується поки що (через брак опрацьованого статистичного матеріалу) поправка „плюс“ та „мінус“ 10 років як для рукописних, так і

для друкованих пам'яток (тобто недатована пам'ятка з філігранню Б могла бути виготовлена протягом 10 років до чорної дати і 10 років після чорної дати — разом протягом 20 років).

Хронологічну поправку, при якій до чорної дати, що є в альбомі, додається та віднімається 10 років, не треба плутати з формулою залежаности паперу, при якій визначається лише час, що минув від відомої чорної дати до невідомої дати виготовлення паперу. При цьому від чорної дати лише віднімається певна кількість років. У літературі й на практиці ці два різні питання часто плутають.

Лише при дотриманні двох уже згаданих умов хронологізація письмової пам'ятки на підставі використання альбому філіграней може вважатися науково обґрунтованою*.

З практики хронологізації письмових пам'яток з допомогою альбомів філіграней відомо, що повна ідентифікація філіграней А та філіграней Б спостерігається відносно рідко (очевидно тому, що в альбомах усе ж таки репродукується відносно мало варіантів і різновидностей водяних знаків). Недосвідчені користувачі альбомів намагаються, однак, „підігнати“ зображення філіграні Б до найближчої, на їх думку, філіграні А — і в цей спосіб хронологізувати письмову пам'ятку навіть без хронологізаційної поправки.

У зв'язку з цим треба враховувати такий, встановлений ще К.-М. Бріке, поділ філіграней Б у порівнянні з філігранями А:

1) тотожні (ідентичні) філіграні (*identiques*), дублети — філігрань А дорівнює філіграні Б, тобто філіграні, що повністю збігаються контурами;

2) подібні філіграні (*similaires*) — філігрань А неповністю дорівнює філіграні Б, тобто філіграні, що лише незначно відрізняються формою, розмірами та контурами;

3) відмінні філіграні (*divergentes*) — філігрань А не дорівнює філіграні Б, тобто філіграні лише за змістом належать до одного типу філіграней, характерних для певної папірні чи певних груп папірень.

Хронологічно поправка щодо тотожних філіграней становить, про що вже йшлося, „плюс“ та „мінус“ 10 років.

При подібних філігранях, якщо відмінності несуттєві, можна думати, що філігрань Б виникла або одночасно з філігранню А, або упродовж кількох років до чи після виготовлення паперу з філігранню А. У цьому випадку хронологічна поправка повинна становити, при сучасних наших мізерних відомостях про український середньовічний папір та чужоземний середньовічний папір, що використовувався в Україні, „плюс“ та „мінус“ 20 років (тобто недатована письмова пам'ятка могла бути написана протягом 40 років — 20 років до і 20 років після чорної дати філіграні А).

При відмінних філігранях можна враховувати лише загальні міркування про те, що загалом еволюція водяних знаків відбувалася у напрямі їх ускладнення (додаткове декорування), можна враховувати також дати існування папірні (якщо це філігрань II з атрибованою папірнею). Усі ці міркування не дають достатніх філігранологічних підстав для певного датування пам'ятки. Скептичне ставлення до питань хронологізації у таких випадках цілком оправдане.

* Не можна, однак, забувати також про можливі помилки при визначенні чорних дат в альбомах філіграней.

Очевидно, у випадках подібних та відмінних філіграней особливо треба наголосити на принципі, що правильна хронологізація недатованої пам'ятки — документа, рукописної чи друкованої книги, карти, нот чи різних творів мистецтва — повинна проводитися з урахуванням сукупності всіх можливих елементів хронологізації — отже, не лише філіграней А (причому ледве чи виправдано виводити середне арифметичне зі сукупності філіграней, що трапляються у межах одної рукописної чи друкованої книги), а й почерку, друкарського шрифту, манери орнаментування, способу виготовлення малюнка, змісту пам'ятки і т. д.

У західноєвропейській філігранологічній літературі в останній час особливо жваво обговорюється питання про створення математичної моделі, яка спростила б хронологізацію на підставі водяних знаків. У пристрасній дискусії на ці теми беруть участь такі відомі знавці теорії та практики філігранології, як Тео Герарді¹²⁶, Гергард Піккар¹²⁷, Іван Ірігуен¹²⁸, Гербард Блюхер (1934—1968)¹²⁹. Погляди більшості дослідників зводяться до того, що сучасний рівень розвитку філігранології на Заході дає можливість застосовувати датування у межах проміжку часу п'ять років і навіть меншого; усе це, однак, лише при ідентичних філігранях.

Шкода, що сучасний рівень філігранологічних досліджень в Україні поки що не дає змоги вести дискусію у такому плані.

Незважаючи на всі критичні міркування, необхідно сказати, що хронологізація з допомогою водяних знаків займає важливе місце в арсеналі дослідницьких засобів сучасних історичних та філологічних наук. В українських умовах цей важливий засіб, без сумніву, вдосконалюватиметься відповідно до публікацій подальших репродукцій водяних знаків паперу, що вживався в Україні, масових статистичних відомостей про хронологію і топологію використання паперу, повних даних з історії українського папірництва.

Застосування філігранологічного методу хронологізації — важливе знаряддя зовнішньої критики джерела. Протириччя між хронологічними елементами письмових пам'яток та даними, які можна здобути з допомогою водяних знаків, завжди свідчать про неавтентичність пам'ятки, її фальсифікацію.

Перед дослідниками українського паперу ще стоїть чимало питань, які неможливо було вирішити у розглядуваному виданні. На сьогодні невідомі ще філіграні низки папірень — поглиблене дослідження матеріалу, зокрема його топології, може допомогти провести атрибуцію уже відомих філіграней, пов'язати їх з окремими українськими папірнями. Також вимагає дослідження питання про те, які українські папірні й коли продукували друкарський і письмовий папір без філіграней (щодо обгорткового паперу це питання, очевидно, не виникає). Необхідно далі збирати

¹²⁶ Gerardy Th. Datieren mit Hilfe von Wasserzeichen beispielhaft dargestellt an der Gesamtproduktion der Schaumburgischen Papiermühle Arensburg von 1604—1650 // Braunschweig, 1964; його ж. Der Identitätsbeweis bei der Wasserzeichendatierung // Archiv für Geschichte des Buchwesens // Frankfurt, 1967.— Bd. 57.— S. 734—778.

¹²⁷ Piccard G. Problematische Wasserzeichenforschung // Archivalistische Zeitschrift.— München, 1966.— Bd. 62.— S. 231—234.

¹²⁸ Irigoien J. La datation par les filigranes // IPH—Information, N. F.— Mainz, 1967.— Jahrg. 1.— N 3.— S. 33—35; N 4.— S. 48—49.

¹²⁹ Blücher G. Datierungsmöglichkeiten mit Hilfe von Wasserzeichen. Ein mathematisches Modell // Papiergeschichte.— Darmstadt, 1968.— S. 58—63.

і публікувати різні варіанти і різновидності вже опублікованих типів знаків українських папірень — лише в цей спосіб питання більшої прецизності при хронологізації пам'яток та дослідження еволюції водяних знаків стане остаточно на міцний науковий ґрунт. Треба збирати — й при цьому масово — статистичний матеріал про поширення українського паперу та окремих філіграней, особливо тотожних, у певних географічних і хронологічних межах — у такий спосіб вдасться не лише поглибити важливий засіб зовнішньої критики джерел, а й визначити ареал поширення, ринок збуту та шляхи експорту українського паперу. Лише статистичний матеріал, що стосується українського паперу, у зіставленні з таким матеріалом про закордонний папір, який поширювався на українських землях, допоможе реально і конкретніше визначити співвідношення між місцевим та імпортованим папером у різних ділянках культурного життя України, його залежність від імпорту паперу, конкурентну здатність українського паперу.

У джерелознавчому плані сучасне завдання щодо українського паперу полягає не у вишукуванні казуїстичних випадків, які могли б заперечувати можливість використання водяних знаків як знаряддя зовнішньої критики джерела. Важливість завдання полягає у тому, щоб шляхом поглибленого дослідження водяних знаків українських папірень зміцнювати наукові підстави української філігранології.

Альбом українських філіграней XVI—XX ст., що нині пропонується читачам, відкриває нову сторінку в історико-філологічному джерелознавстві. Поняття український папір XVI—XX ст. нарешті набуває нового повноцінного змісту.

1972 р.

ДОДАТОК

Стаття „Філігранологія та завдання українського джерелознавства“, що публікується тут, на жаль, уже як пам'ятка історіографії, була написана в основному упродовж 1969 р. Пізніше до неї було внесено небагато доповнень, і стаття мала вийти друком 1972 р. як вступ до дослідження та альбому водяних знаків Ореста Мацюка „Українські філіграні XVI—XX ст.“ 1972 рік був дуже нещасливим для української радянської історичної науки. Політичні репресії сусловсько-маланчуківського походження впали на голови багатьох істориків Києва та Львова, чималий гурт їх опинився без праці, їхні прізвища було внесено до „чорних“ списків (в них опинилися прізвища близько 100 осіб), розісланих по органах цензури, видавництвах і редакціях журналів, газет. Репресії не минули й мене — звільнили з праці, а прізвище опинилося в „чорному“ списку.

Видання книжки „Українські філіграні XVI—XX ст.“ у видавництві „Наукова думка“ було зупинено. До її змісту прискіпливим оком придивлялися редактори вищого та нижчого рангів. Структуру самого видання було змінено. Якщо, за первісним планом, нариси папірні мали охоплювати цілу українську етнічну територію в історичному аспекті (тобто й ті частини українських земель, що опинилися поза межами УРСР), то тепер зміст книжки обмежили до адміністративної території Української РСР.

Відповідні зміни було внесено в альбом філіграней. Первісний обсяг видання зменшено від 58 до 44 друкарських аркушів. Усунено ім'я Івана Мазепи в усіх тих випадках, коли гетьман справді сприяв заснуванню папірень. Відповідно до цього усунуто було не лише водяні знаки українських папірень поза межами тогочасної УРСР, але й „націоналістичну“ філігрань 1705 р. з гербом гетьмана Івана Мазепи. Вступну статтю „Філігранологія та її завдання“ (хоч набір та коректуру її було вже завершено) проскрибованого автора просто викреслили; крім того, викреслили це саме прізвище як відповідального редактора книжки. Аби замаскувати політичний характер усіх цих змін, заступник начальника Архівного управління УРСР Михайло Савченко написав 1972 р. „Зауваження до передмови „Філігранологія та її завдання“, які, зважаючи на їхню „оригінальність“, варто подати повністю. Ось ці „зауваження“.

„До альбому філіграней потрібна передмова, у якій би говорилося про наукове і практичне значення цього видання для розвитку радянської історичної науки, про кількість філіграней, [про] документи, виготовлені на папері з водяними знаками, про певні хронологічні межі вживання паперу з тими чи іншими філігранями, про поширення і шляхи їх розповсюдження на певних територіях тощо.

Така передмова вводила б читача у коло філіграней, що публікуються в альбомі, роз'яснювала б наукове і практичне значення цього альбому, роль архівів і їх працівників у висвітленні та дослідженні питань філігранології.

Загальною ж характеру передмова під назвою „Філігранологія та її завдання“ в альбомі недоцільна, оскільки вона походить [так! — Я. Д.] на відокремлену від видання самостійну статтю, в якій висвітлюються численні питання філігранології, її розвитку від зародження до наших днів, розглядаються деякі її завдання тощо.

Щодо самої передмови: в ній чимало покликів на іноземні видання, чимало наводиться прізвищ вчених з-за кордону (США, ФРН, Австрія та ін.), є багато посилань на періодичні видання з Мюнхена, Женеви, Амстердама, Парижа, Франкфурта та інших міст капіталістичного світу. На ці видання і на цих авторів, мабуть, не можна посилатися беззастережно. Раз ці вчені досліджували питання української філігранології, вони робили певні узагальнення і висновки із своїх досліджень. Не виключено, що спеціально або ненавмисне вони мали по-різному тлумачити одні і ті ж історичні факти, робити висновки, що не відповідають поглядам радянської історичної науки, тенденційно висвітлювати ті чи інші питання історії України і т. п.

У зв'язку з цим передмову до альбому філіграней слід переробити, опустивши всі загальні та сумнівні місця і наблизивши її якомога більше до конкретного матеріалу альбому філіграней, що публікуються в ньому*.

На категоричну вимогу начальника Архівного управління УРСР Олександра Мітюкова передмову було знято з видання. Усний коментар його звучав: передмову викреслили, бо в ній згадується французький дослідник Бріке [зрештою, вчений світового рангу.— Я. Д.]. А невідомо ж, як він ставився до Богдана Хмельницького і воз'єднання України з Росією...

* Текст „Зауважень...“ зберігався в особистому архіві О. Мацюка.

Коментарі, здається, зайві. Подаю цей сумний неанекдот для характеристики тогочасних відносин. У 1974 р. дослідження — альбом О. Мацюка побачив світ у погіршеному (на вимогу Архівного управління та видавництва) варіанті під новою назвою „Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.)“, на якій рішуче настоював згаданий уже О. Мітюков.

Відбиток статті „Філігранологія та її завдання“ зберігся в архіві О. Мацюка. У мене також залишився її текст. Після 1972 р. я продовжував цікавитися історією паперу України, збирав доповнення до вже написаного 1969—1972 рр. історіографічного нарису проблеми. Переглянувши недавно текст статті, дійшов висновку, що вона зберегла наукову вартість, а також значення як пам'ятка історіографії. Бо може й цікаво знати, який саме крамольний текст 1972 р. було конфісковано...

1972 рік став справді чорною гранню у розвитку історичної науки в Україні. Особливо сильного удару завдали фундаментові історичних досліджень — археографії, допоміжним історичним дисциплінам. Навіть у наш час вони відроджуються повільно. Історія паперу, філігранологія, на жаль, не належать до тих ділянок досліджень, якими захоплюються історики нової генерації.

Залишаючи завдання продовжити історіографічний нарис історії паперу України після 1972 р. на майбутнє, я вважав своїм обов'язком доповнити статтю „Філігранологія та її завдання“ матеріалом за 1969—1972 рр., якого в ній мало, а також звернути увагу на деякі невідомі мені тоді давніші праці українських та інших авторів, без яких історіографія питання не буде повною. Видання, що вийшли друком після 1972 р., згадуються лише в тому разі, якщо вони пов'язані з працями, виданими до 1972 р. включно.

Щоб читачеві легше було зорієнтуватися, Додаток поділено на окремі параграфи. Автори, яких не було в первісній статті, переважно подаються з повним іменем та прізвищем і по змозі з роками життя; ті, яких згадано у статті 1969—1972 рр., — лише з ініціалом. До основної статті „Філігранологія та її завдання“ внесено тільки технічні виправлення.

На сьогодні не підлягає сумніву, що дослідження-альбом О. Мацюка 1974 р. повинен бути перевиданий доповненим, згідно з концепцією, закладеною у початковий варіант „Українських філіграней XVI—XX ст.“ Викреслені 1972 р. 14 друкарських аркушів тексту та ілюстрацій збереглися в автора. Історіографічні нотатки Додатку стануть також у пригоді.

За 25 років мої власні погляди на завдання історії паперу та філігранології як частини ширшої дисципліни, названої на першому місці, дещо змінилися. У загальних рисах я виклав їх у закінченні Додатку. Історія паперу України мусить рівнятися на сучасні нам світові наукові стандарти — у цьому полягатиме, мабуть, наступний етап розвитку цієї важливої ділянки досліджень.

XVII ст.

Перша більша згадка про виробництво паперу в Україні та про папірників пов'язана з іменем відомого віршописця, мандрівного монаха Климентія Зиновієва (тобто сина Зиновія; помер після 1712 р.). Описуючи у своїх віршах близько ста ремесел і промислів, окремий твір присвятив

він також папірникам („О папѣрникахъ: що паперы у папѣрнях робять“)¹. Вірш цей написано, мабуть, у кінці XVII ст.; можливо, що Климентій, мандруючи по Україні (зрештою, він побував також у Росії, Білорусі, Литві, Польщі, Угорщині), придивлявся до праці папірників на Чернігівщині². Уривок з поезії Климентія опублікував уперше Пантелеймон Кулиш³; пізніше повний текст вірша — цінного історичного джерела (Климентій писав про використання паперу для написання торговельних умов, для описування юридичних прав, виготовлення писаних і друкованих книжок, друкованих ікон) — публікувався неодноразово⁴. Варто підкреслити, що присвячені папірникам вірші Климентія цілком вкладаються у русло європейської традиції; у західноєвропейській літературі того часу публікувалося чимало віршованих творів, присвячених саме цій професії.

XVIII ст.

Найдавніший опис водяного знака української папірні (йдеться, мабуть, про папір з Билиці Ямпільської сотні Ніжинського полку) подається у збірці творів чернігівського і новгород-сіверського архієпископа Івана Максимовича (1651—1715) „Зерцало о[т] писанія б[о]ж[ес]твеннаго“ (Чернігів, 1705). Ця книжка відкривається передмовою-панегіриком на честь гетьмана Івана Мазепи, написаним префектом колегії Чернігівської архієпископії Антонієм Стаховським (помер 1740 р.). Варто зацитувати відповідне місце: „Подаєть кате́дра б^огоспасаємаго града Чернѣгова, всѣмъ обрѣтающимся въ вселенной, и послѣднѣму роду, о^т Папѣрнѣ, по вашо-му п^ан^кому бл^аговолѣнію построенной и реиментарскимъ преповажнѣмъ потвержденіемъ въ вѣкопомнѣ лѣта оукрѣпленной, папѣръ по^д пресвѣтлымъ, и^з древлѣ сенаторскимъ^з родовитимъ гербом, яснѣ велможности Вашои, двома російскими кн^ззи стратотерпци Романом и Д^ав^идо^м прѣстател^свующими, егоже пова^жному велмо^жности Вашои прѣдставляе^м зрѣнію, подае^т всему міру на неописаннѣ преславнѣ дѣла прѣвысокихъ добродѣтелей яснѣ велможности Вашои“⁵. З цього опису стає зрозуміло, як треба інтерпретувати водяний знак з гербом гетьмана — щит з гербом І. Мазепи тримають святі Борис і Гліб (тобто Роман і Давид — за текстом панегірика)⁶.

Де Пейссонель, французький дипломат з певними науковими нахилами (кореспондент Королівської академії написів і літератури в Парижі),

¹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (далі — НБ України). Ін-т рукопису, № VIII-73, арк. 279—279 зв.

² Колосова В. П. Климентій Зіновієв. Життя і творчість.— К., 1964.— С. 76—77.

³ Кулиш П. Обзор української словесности. 1. Климентій // Основа.— Санкт-Петербург, 1861.— Январь.— С. 214—215; доповнений текст: Доманицький В. Невідомі вірші еромонаха Климентія (з початку XVIII віку) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ).— Львів, 1908.— Т. 81.— С. 113.

⁴ Вірші ером. Климентія Зіновієва сина / Видав з передмовою В. Перетц.— Львів, 1912.— С. 183 (Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.— Т. 7); Климентій Зіновієв. Вірші. Приповіді посполиті / Вид. І. П. Чепиги.— К., 1971.— С. 276 (Пам'ятки української мови XVII—XVIII ст. Серія художньої літератури); Virši jeromonacha Klyumentija Zinovijeva suna. Die Gedichte des Pristermönchs Klyumentij / Hrsg. von V. Peretz.— München, 1972.— S. 183.

⁵ Максимович І. Зерцало о[т] писанія б[о]ж[ес]твеннаго.— Черн[і]гів, 1705.— С. [10]. Місце зберігання: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України, від стародруків, № IV, Ст.—717.

⁶ Про папір „Зерцала“ та його водяний знак, а також інші видання з цієї філігранню див.: Маслов С. Етюди з історії стародруків.— К., 1925.— С. 49—52.

що був кілька років (від 1753 р.) французьким консулом при татарському ханові в Бахчисараї, написав дуже вдалий для свого часу купецький підручник для Чорноморського басейну. У ньому один параграф присвятив торгівлі папером у Криму та в Очакові (папір для вікон, різні сорти паперу для християн та для турків)⁷.

Афанасій Шафонський (1740—1811), доктор права, філософії та медицини, радник Чернігівського намісницького правління, збираючи 1783—1784 рр. матеріали для топографічного опису Чернігівського намісництва, звернув увагу на папірню колишнього чернігівського Троїцького Іллінського монастиря, що виробляла папір для друкарні, канцелярських та господарських потреб⁸. Австрійський літератор, урядовець в Дирекції збору коштерних оплат від євреїв у Львові Франц Краттер (1758—1830), пишучи різко критичні нотатки про Галичину, недавно приєднану до Австрійської монархії Габсбургів, відзначив, що п'ять папірень, розташованих у Східній Галичині (конкретно згадує Шкло, Буськ, Наварію і Лелехівку), лише наполовину задовольняють великий попит різних установ, тому для канцелярій папір спроваджують з Моравії, а для тютюнової фабрики у Винниках — з Угорщини⁹.

Перша половина XIX ст.

Самуїл Бредецький (1772—1812), словак за національністю, суперінтендант протестантської провінції з центром у Львові, в одному з краєзнавчих нарисів про Галичину дав перелік одинадцяти діючих папірень у Східній Галичині¹⁰. Польський історик-краєзнавець Вавжинець Марчинський (1783—1845), що обіймав духовні посади в Кам'янці-Подільському, описуючи Подільську губернію, згадав про папірні в Минківцях, Снітівці, Межирові й Мартинівці, подав відомості про сорти паперу, які вони виготовляли¹¹. Важливі відомості про папірні України були зібрані анкетним шляхом Департаментом мануфактур і внутрішньої торгівлі 1828 р. Ним було опубліковано докладні дані про папірню в Горностайпільському ключі на Київщині, про дві папірні в Ушицькому повіті на Поділлі та про чотири (Славути — дві, Людвипіль, Берізці) на Волині¹².

Історією виробництва паперу в Україні зацікавився 1836 р. український історик, етнограф та мовознавець Іван Вагилевич (1811—1866), один із

⁷ *Reyssonel de. Traite sur le commerce de la mer Noire.*— Paris, 1787.— P. 111—112.

⁸ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено сочиненное... в Чернигове 1786 г. / Изд. М. Судженко.— К., 1851.— С. 328—329.

⁹ [Kratzer F.] Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beitrag zur Statistik und Menschenkenntnis.— Leipzig, 1786.— Teil 2.— S. 76.

¹⁰ Bredetzky S. O podach natury i kunsztów w Galicji // Dodatek 1-szy do Gazety Lwowskiej (do nru 14).— Lwów, 1811.— S. 346; Schnür-Pepłowski S. Galicjana 1778—1812.— Lwów, 1896.— S. 126—127.

¹¹ Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie Gubernii podolskiej.— Wilno, 1820.— Т. 1.— S. 159, 239, 263, 325; 1822.— Т. 3.— S. 195, 217.

¹² Состояние фабрик и заводов в Киевской губернии в 1828 г. // Журнал мануфактур и торговли.— Санкт-Петербург, 1831.— № 2.— С. 4, 20—21; № 10.— С. 36, 53; № 11.— С. 74, 97—99.

зачинателів культурного відродження в Західній Україні. Тоді саме — в листі до відомого російського історика М. Погодіна — він висловив думку, що папірні на Русі виникли в XII або на початку XIII ст.¹³ При цьому він виходив з рукопису (паперового) „Кормчої книги“, знайденої ним 1835 р. в бібліотеці графа Й.-Ф. Тарновського в Дикові. Цей рукопис І. Вагилевич датував саме XII — початком XIII ст. Він вважав, що первісною назвою для паперу було слово „термітка“, а як доказ наводив ще й переказ (невідомого походження), що в Галичі двоє міщан виготовляли папір з шмат у XIII ст. Цю думку І. Вагилевича скоро відкинули (бо „Кормча книга“ насправді XIV ст., переказ виявився безпідставним, а нібито стародавнє слово „термітка“ — не грецького походження, як думав І. Вагилевич, та переважно означає „відпадки, що виникають під час виготовлення волокон з конопель та льону“). Хоч обставини виникнення легенди про галицький папір XII—XIII ст. з'ясував через майже п'ятдесят років Я. Головацький¹⁴, у 60—70-х рр. XX ст. дійшли до її відродження як майже достовірного факту¹⁵. Очевидно, для достовірності легенди немає достатніх наукових підстав¹⁶.

Друга половина XIX ст.

З дрібніших нотаток та згадок, які, однак, зберігають значення для дослідження історії паперу в Україні, варто згадати праці кількох авторів 50-х — початку 70-х рр.

Вірменський історик Садок Баронч (1814—1892), який працював у Східній Галичині, описуючи рукописи львівського вірменського капітулу у Львові, звернув увагу на те, що деякі з них було написано на грубом турецькому папері — бомбіцині¹⁷ (який, треба думати, львівські вірмени у XVI—XVIII ст. привозили зі Сходу). Польський історик Станіслав-Філіп Кжижановський (1841—1881), що проживав на Правобережжі, публікуючи записи могилівського (на Поділлі) вірменсько-католицького парафіяльного священика С. Кжиштофовича з початку XIX ст., репроду-

¹³ Лист І. Вагилевича опубліковано у: Погодин М. П. Славянские новости // Московский наблюдатель.— Москва, 1836.— Ч. 7, кн. 5.— С. 295; Свенцицкий И. С. Материалы по истории возрождения Карпатской Руси.— Львов, 1906.— Т. 1.— С. 150.

¹⁴ Г[оловацкий] Я. К истории галицко-русской письменности. (Несколько замечаний на письмо И. Вагилевича к М. П. Погодину) // Киевская Старина.— К., 1883.— Август.— Т. 6.— С. 655—656; його ж. Воспоминания о Маркияне Шашкевиче и Иване Вагилевиче. (Из записок) // Литературный сборник.— Львов, 1886.— Вып. 1.— С. 238.

¹⁵ Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях. XVI — початок XX ст.— К., 1974.— С. 9—10; його ж. До історії виготовлення паперу на Україні // Середні віки на Україні.— К., 1973.— Вып. 2.— С. 134; Васьків В. П., Мацюк О. Я. Побут робітників паперових фабрик на Україні // Народна творчість та етнографія.— К., 1977.— № 3.— С. 71. Найдокладніший виклад: Мацюк О. На чому писали наші предки // Наша культура.— Варшава, 1978.— № 6.— С. 12—13.

¹⁶ Dashkevych J. Zur Papiergeschichte in der Sowjetunion // IPH—Information, N. F.— Mainz, Hannover, 1973.— N 3.— S. 59—60; Stepaniv J. [Dashkevych J.] A Legend about Paper-Manufacturing in Thirteenth-Century Ukraine // Harvard Ukrainian Studies.— Cambridge, Mass., 1978.— Vol. 2.— N 4.— P. 423—429; Dashkevych J. R. The Beginning of Paper Manufacturing in the Ukraine. Legends and Facts // IPH—Yearbook. IPH—Jahrbuch. Annuaire IPH.— Basle, 1982.— Vol. (1981)— P. 323—327.

¹⁷ Barącz S. O rękopismach kapituły ormiańskiej lwowskiej // Dziennik Literacki.— Lwów, 1853.— N 34.— S. 266; N 37.— S. 290.

кував водяні знаки паперу, на якому писав свої нотатки священник¹⁸. Стосовно Петра Григоровича, згаданого в основній статті, автора фантастичних інтерпретацій філіграней 1876 р., вдалося встановити роки його життя (1831—1897). Сам виходець з Галичини, він був парафіяльним священиком у Модрині на Холмщині (з 1875 р.)¹⁹ і саме тоді почав цікавитися водяними знаками. У цих роках помітне особливе зацікавлення історією паперу в середовищі галицьких культурних діячів. Відомо, наприклад, що Омелян Петрушевич (1830—1901), парафіяльний священик у Буську (де була стародавня папірня), мав велику колекцію філіграней та буського паперу²⁰, яку почав збирати, мабуть, також у 70-х рр. ХІХ ст.

Набагато більше відомостей саме про тогочасне виробництво паперу є в економічних оглядах, топографічних описах, історико-краєзнавчих нарисах. Чернігівський автор А. Гутман опублікував докладні дані про шість папірень (Ретика, Карачівський хутір, Папірницький хутір Чернігівського повіту, Почеп, хутір Папірня Сосницького повіту, Орликівка), в яких основною робочою силою були кріпаки²¹. Павло Маєвський, секретар Чернігівського губернського статистичного комітету, дав історію та опис так званої Пречистенської фабрики паперу в Ретиці²². Відомий історик-краєзнавець Леонтій Похилевич (1816—1893) скарактеризував фабрики паперу в Ковшилівці на Київщині, а також в Радомислі та Дитятках²³. Підполковник Генерального штабу, дійсний член Імператорського російського географічного товариства Михайло Домонтович, беручи участь у запланованому Генеральним штабом Військово-статистичному описі Росії, зібрав у 1857—1860 рр. матеріали про Чернігівську губернію. У своєму описі він дав статистичні відомості про торгівлю папером водним шляхом, а також характеристику кількох поміщицьких папірень (Ретика, Карачівський хутір, Почеп, Орликівка, Гасичівка)²⁴. Яків Голяховський, секретар Харківського губернського статистичного комітету, подав відо-

¹⁸ *Silva rerum księdza Szymona Krzysztofowicza, kanonika katedry kamienieckiej, officjała podolskiego, proboszcza mohylowskiego* / Wyd. S. Krzyżanowski.—Odessa, 1864.—Tabl. podobizn 1, 2.

¹⁹ Петр Григорович [Некролог]. // Холмско-варшавский епархиальный вестник.—Варшава, 1898.—№ 1.—С. 13; № 2.—С. 30—31.

²⁰ Чучман В. Буськ. Історико-краєзнавчий нарис. Матеріали.—Львів, 1993.—С. 23, 51.

²¹ Гутман А. Мануфактурная промышленность Черниговской губернии // Журнал мануфактур и торговли.—Санкт-Петербург, 1858.—Май.—№ 5].—Т. 2.—С. 48—51.

²² Маєвський П. І. Писчебумажная фабрика в хуторе Ретике // Памятная книжка Черниговской губернии.—Чернигов, 1862.—С. 91—96, табл. 1.

²³ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся.—К., 1864.—С. 160; його ж. Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех местностях в этих уездах и с подробными картами их.—К., 1887.—С. 157, 280.

²⁴ Домонтович М. Черниговская губерния.—Санкт-Петербург, 1865.—С. 92—93, табл. 2; С. 348—351 (Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба.—Т. [22]). В описі Харківської губернії, виготовленому набагато раніше за цим же планом, подаються дуже поверхові відомості про три папірні (називається лише Рогань). Див.: Мочульский. Военно-статистическое обозрение Харьковской губернии.—Санкт-Петербург, 1850.—С. 153 (Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении департамента Генерального штаба.—Т. 12, ч. 1).

мості про дві папірні (Рогань, Чернетчина) на Харківщині²⁵. Технік П. Дідковський видрукував список заводів, що виготовляли деревну масу²⁶.

У Східній Галичині не публікувалися статті оглядового характеру. Про папірні згадували в історико-краєзнавчих нарисах, присвячених окремим місцевостям. Польський журналіст зі Львова Кароль Відман (1821—1891) згадав папірню у Новій Греблі, пишучи про Бережани²⁷. Про папірню в Буську писали Антоні Шнайдер (1825—1880)²⁸ та Венедикт Площанський (1834—1902)²⁹.

Нову сторінку в історії паперової промисловості України XIX ст. відкрив своїми численними працями Микола Мельников (нар. 1848 р.), відомий наприкінці XIX і на початку XX ст. інженер-технолог та підприємець. Випускник Першої київської гімназії й Ніжинського лицю князя Безбородька, він завершив свою освіту інженера-технолога (хіміка) у Петербурзі та в Парижі. Довгий час жив в Одесі, де видавав також технічні журнали.

Однією з основних ділянок діяльності М. Мельникова була паперова промисловість (у 1873—1875 рр. був директором Одеської паперової фабрики), у яку він вніс багато винаходів і вдосконалень. До своїх праць з папірництва він додавав історичні екскурси та статистичні додатки, на які досі історики в Україні (може, через „технічні“ заголовки праць)³⁰ звертали мало уваги.

Дослідники паперу в Україні повинні поцікавитися працями цього дослідника. Серед найважливіших „Нариси виробництва паперу з дерева в Росії“, написані під час перебування автора на заводі з виготовлення паперової маси в Славуті³¹. М. Мельников згадує про волинські фабрики в Михлях, Полянні, Славуті та додає взірці їхньої продукції. В іншій праці про виробництво паперу з нетрадиційної сировини він подав відомості про фабрики, що виробляли папір з осоки (Малин, Славута), з тростини і подібних до неї рослин (Херсон) та з додатком соломи (біля

²⁵ Голяховский Я. Я. Ведомость о фабриках и заводах в Харьковской губернии за 1863 г. // Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год.— Харьков, 1865.— С. 172, 180. Подібні пам'ятні книжки видавалися також за інші роки.

²⁶ Дидковский П. А. Приготовление древесной массы и состояние этого производства в России // Труды Имп. вольного экономического общества.— Санкт-Петербург, 1873.— Т. 3.— С. 503—505.

²⁷ W[idmann] K. Brzeżany i Raj // Tygodnik Ilustrowany.— Warszawa, 1860.— Т. 2.— N 43.— S. 396.

²⁸ Sznneider A. Miasto Busk, Wenecja polska // Dziennik Literacki.— Lwów, 1866.— N 46.— S. 7730.

²⁹ Площанский В. Буск, город и б. княжество т[ого] и[мени] на Галицкой Руси // Литературный сборник (1871).— Львов, [1872].— С. 73. Також окремий відбиток.

³⁰ Показчики праць: Систематический каталог книг и статей инженер-технолога Н. П. Мельникова с краткими пояснениями года выхода книг и статей, существенных взглядов, проводимых автором в своих сочинениях, рецензий и пр.— Одесса, 1903.— 2-е изд.— 22 с.; доповнений список у: Мельников Н. П. Практический курс писчебумажного производства. Производство бумаги печатной, писчей, оберточной и др. Производство механической и химической древесной массы. Производство соломенной и др. бумажных масс из разных суррогатов тряпья. Производство картона. Материалы к проектированию бумажных заводов. С чертежами в тексте и в таблицах. Образцы разных бумаг, белых и цветных, бумажных масс и картонов.— Санкт-Петербург, 1905.— С. 1—12 (окремої пагінації).

³¹ Мельников Н. П. Очерки производства бумаги из дерева в России.— Санкт-Петербург, 1872.— 14 с., 4 табл. (1 арк. зі взірцями); 2-е изд. значительно дополненное.— Санкт-Петербург, 1872 (1873).— 42 с., 4 табл. (3 арк. зі взірцями).

Глухова)³². У наступній книжці про паперове виробництво він торкнувся також Одеської фабрики³³. Огляд паперової промисловости Півдня України М. Мельников підготував до Сільськогосподарської і заводської виставки в Одесі 1884 р. У ньому він подав докладніші відомості про фабрики в Одесі та Дитятках, а також загальні дані про фабрики Харківської губернії і Південно-Західного краю³⁴.

У 1905—1906 рр. М. Мельников підвів своєрідні підсумки свого велетенського практичного і теоретичного досвіду в ділянці папірництва, випускаючи низку фундаментальних для того часу підручників, у яких подано також історико-статистичні відомості про папірництво України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. До свого „Практичного курсу“ він додав список паперових, целюлозних, деревно-масових і картоонних заводів з характеристикою паперу, який вони виробляли, роком заснування (і закриття). Список цей — найповніший для свого часу (хоч і не без прогалин, як позначив сам автор), складений на підставі офіційних та власних даних, охоплює відомості з Бесарабії (між іншим, фабрика біля Акермана — Білгорода Дністровського), Волині, Катеринославщини (між іншим, у Мар'івці), Київщини, Поділля (включаючи Гнівань, Сутиски), Харківщину, Херсонщину (також у Єлизаветградському повіті), Чернігівщину (між іншим, у Суразькому повіті), Холмищину (Жулино)³⁵. Другий, дуже цінний, перелік М. Мельников додав до підручника „Дослідження паперу і картону“³⁶. У ньому є адреси папірень, дати заснування, кількість робітників, асортимент, вартість продукції для фабрик Волині (Стара Гута, Миньківці, Чижівка, Моквин, Острожок, Сивки, Михля, Славута, Рудня Почаївська, Верба, Сапанова, Миропіль), Київщини (Дитятки,

³² Мельников Н. П., Шендзиковский М. А. Производство бумаги из соломы, сена, мочала и других растительных материалов и значение их для писчебумажного дела России. С 17-ю образцами бумаг из соломы, мочала и других материалов; соломенная масса с Парижской всемирной выставки.— Санкт-Петербург, 1873.— С. 13—17.

³³ Мельников Н. П., Фаерман Л. А. Писчебумажное производство. С образцами бумажных масс из соломы, камыша, дерева, с образцами полотняного, джутового, хлопчатобумажного тряпья, с образцами бумаг из тряпья, ржаной и льняной соломы, маиса, камыша, осоки, мочала, дерева. Образцы соломенной массы с Парижской всемирной выставки. Образцы масс и бумаг с Венской всемирной выставки из дерева (целлюлоза), картофельной ботвы, коры, шелковицы. Образцы новой сахарной бумаги с Венской выставки. Образцы картонов. Всех образцов около 75.— Одесса, 1875.— 65 с. (12 арк. зі збірцями). Продовження книжки: Мельников Н. П. Писчебумажное производство. Окраска бумаг.— Санкт-Петербург, 1875.— 74 с. Друге видання першої частини: Мельников Н. П., Фаерман Л. А. Писчебумажное производство. Композиция бумаг. С образцами тряпья, суррогатів и бумаг.— Москва, 1899.— Изд. 2-е, испр. и доп.— 80 с. (32 арк. зі збірцями).

³⁴ Мельников Н. П. Современное состояние промышленности на юге России в связи с Сельскохозяйственной и заводской выставкой 1884 года в Одессе, устраиваемой Имп. обществом сельского хозяйства Южной России.— Одесса, 1884.— С. 185—188, 450, 455, 458.

³⁵ Мельников Н. П. Практический курс...— 1905.— С. 373—387. Надруковано лише 450 прим. У скороченому виданні (Краткий курс писчебумажного производства.— Санкт-Петербург, 1906) переліку заводів немає.

³⁶ Мельников Н. П. Исследование бумаги и картона. Руководство для писчебумажных фабрикантов, торговцев бумагой, типографий и потребителей. Анализ бумаги: микроскопический, механический, проба крепости бумаги, растяжимости, толщины, прочности, степени проклейки и пр., и пр. Форматы бумаг. Узаконения о бумаге.— Санкт-Петербург, 1906.— 140 с.

Малин, Коростигаєво), Поділля (Проскурівка), Полтавщини (Драбово), Харківщини (Рождественський хутір, Піски, Рогань), Херсонщини (Комишевата, Одеса), Чернігівщини (Сураж, біля Глухова, Білиці). Врешті, разом із сином він підготував історію паперового виробництва, посібник із філігранології (це, по суті, перший такий посібник українського автора) та цінну і багату бібліографію. У цьому виданні М. Мельников демонстративно підкреслив свої національні почуття, тричі в одній книжці (на обкладинці, на титульній сторінці й на сторінці 85), репродукуючи водяний знак з гербом гетьмана Івана Мазепи³⁷.

Життя і творчість Миколи Мельникова, видатного знавця минулого і сучасного паперової промисловости, пропагандиста оригінальних методів технології (особливо цінних і в наш час у бідній на ліси Україні), заслуговують окремого вивчення та дослідження його численних статей з погляду їх джерельної вартости для історії паперу України новішого часу.

Певні історико-статистичні відомості про папероробні фабрики в Україні на 1878—1879 рр. (роки заснування, кількість робітників, вартість продукції) було подано у „Працях Київського допоміжного комітету“, організованого з нагоди Всеросійської промислово-художньої виставки у Москві 1882 р. Порівняно з даними М. Мельникова, ці відомості набагато скупиші — названо лише вісім фабрик на Волині, Поділлі і на Київщині; тільки про фабрику в Дитятках написано було докладніший нарис³⁸.

Невелику згадку про папірню в Острозі XVII ст. подав історик, згодом академік та голова — президент Всеукраїнської академії наук Орест Левицький (1848—1922)³⁹. Костянтин Харлампович (1870—1932), також згодом академік, на підставі дослідження паперу здійснив датування вільнюського видання одного з творів князя Андрія Курбського⁴⁰.

XX ст. (до 1917 р.)

Важливий внесок в розвиток паперу — його імпорту, використання, зокрема, у друкарстві (у друкарні Львівського ставропігійського братства), розподілу його за сортами у XVII ст. — зробив директор бібліотеки Київської духовної академії (згодом співробітник Археографічної комісії Української академії наук) Амвросій Криловський (1853—1930), видаючи документи з історії згаданого братства. Значну цінність мають опубліковані ним рахунки про купівлю паперу (в папірнях у Зашкові, Раві, в купців у Гданську, Ярославі, Любліні, в друкарів у Львові, Уневі), серед якого був також французький папір, відомості про передачу різних сортів паперу для дру-

³⁷ Мельников Н. П., Мельников П. Н. История, статистика, литература писчебумажного производства. Водяные знаки (филигрань). Будущее писчебумажного производства.— Санкт-Петербург, 1906.— 208, II с. Про виготовлення філіграней: С. 70—80 (публікує багато водяних знаків за К. Тромонієм, К.-М. Вріке, М. Ліхачовим), бібліографія: С. 173—201 (з оглядом власних праць: С. 178—180).

³⁸ Труды Киевского вспомогательного комитета по устройству Всероссийской промышленно-художественной выставки 1882 г. в Москве / Под ред. Н. А. Бунге.— К., 1882.— С. 238—239, 326—327.

³⁹ Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская Старина.— К., 1883.— Ноябрь.— Т. 7.— С. 343, 354.

⁴⁰ Харлампович К. Новая библиографическая находка. Переводная статья кн. А. М. Курбского „От другие диалектики Иона Спанинъбергера о силлогизме вытолковано“ // Киевская Старина.— К., 1900.— Т. 70, кн. 1—2.— С. 212.

кування книжок тощо⁴¹. Ці давно опубліковані цінні матеріали ще досі не використано як слід у працях з історії паперу в Україні.

При описуванні рукописів, датуванні їх, а також друкованих видань починають чимраз частіше звертати увагу на філіграні, сорт паперу. Так робить Іван Франко (1856—1916), даючи перелік рукописів Івана Вагилевича. Михайло Павлик (1853—1915), визначаючи час написання праці М. Драгоманова „Пропаший час. Українці під Московським царством (1654—1876)“, відштовхується від аналізу сорту паперу женецьких видань М. Драгоманова⁴².

Учениця В. Перетца, учасниця його славних київських семінарів С. Щеглова, публікуючи текст „Пчоли“ на підставі рукописів Київської духовної академії № 468 (Муз. 52) та Києво-Печерської лаври № 276 (77), а також вірші кінця XVI — початку XVII ст. з рукопису Бібліотеки Києво-Михайлівського монастиря № 484 (1738), при їх описі та датуванні подавала опис водяних знаків, використовуючи (у випадку віршів) збірку філіграней І. Каманіна⁴³ (ще до того, як матеріали з цієї колекції було включено до першого українського альбому водяних знаків 1923 р.). До речі, саме завдяки професорові В. Перетцові вивчення філіграней рукописів увійшло в практику українського літературознавства першої половини XX ст. (найвидатнішим представником цього напрямку став С. Маслов, який вклав чимало зусиль у вивчення паперу стародруків і рукописів).

Про папірню в Острозі XVII ст. згадав польський історик-краєзнавець з Волині Станіслав Кардашевич⁴⁴.

XX ст. (1918—1941)

Відомому мистецтвознавцеві Костянтиніві Широцькому (1886—1919) належить єдине, наскільки відомо, дослідження про кольорові папери⁴⁵. Цінний спогад письменника та громадського діяча Андрія Чайковського (1857—1935) про його спробу заснувати в час великого, викликаного війною, дефіциту паперу папірню у Самборі, для якої вже було зібрано матеріал та знайдено фахівця-інженера. Спроби налагодити виробництво паперу 1918—1919 рр. у Західно-Українській Народній Республіці не вдалися⁴⁶.

⁴¹ Акты, относящиеся к истории Львовского ставропигиального братства / Изд. А. Криловский.— К., 1904.— Т. 1.— С. 277, 394, 396—399, 479—488, 592, 594, 629, 664 та ін.; Т. 2.— С. 246—247, 273 та ін. (Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов.— К., 1904.— Ч. I.— Т. 11, 12).

⁴² Франко І. До біографії Івана Вагилевича // Записки НТШ.— Львів, 1907.— Т. LXXIX.— С. 101; Павлик М. Передмова // Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654—1876).— Львів, 1909.— С. 6.

⁴³ Щеглова С. А. „Пчела“ по рукописам киевских библиотек. Опыт изучения и тексты.— Санкт-Петербург, 1910.— С. 54, 74 (Памятники древней письменности и искусства.— Т. 175); і і ж. Вирши праздничные и обличительные на арион конца XVI — начала XVII в.— Санкт-Петербург, 1913.— С. 1 (Памятники древней письменности и искусства.— Т. 182).

⁴⁴ Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga.— Warszawa; Kraków, 1913.— S. 100.

⁴⁵ Широцький К. Кольорові папери // Книгарь.— [К.] 1918.— № 12—13.— С. 691—694.

⁴⁶ Чайковський А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 до 13 травня 1919.— Львів, 1930.— С. 81.

До видавничої історії альбому водяних знаків І. Каманіна—О. Вітвіцької, виданого в Києві 1923 р., можна додати, що первісною його назвою (1919 р.) була „Водяні знаки українських фабрик“ (що не дуже точно відображало його зміст), а цілість планувалася на близько 50 друкарських аркушів⁴⁷, з яких було надруковано лише дев'ять.

У зв'язку з працею академіка М. Слабченка „Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны“ (Ч. 1, т. 2.— Одеса, 1922), у якій йшлося про знищення української паперової промисловости внаслідок дискримінаційної політики Петра I, варто відзначити, що ці висновки вченого використовувалися у кінці 1920-х рр., в час боротьби за (нездійснене, зрештою) виведення української промисловости з-під диктату Росії. „Москва зруйнувала в Україні паперові заводи, обмеживши їх продукцію до задоволення свого хатнього господарства“, — писав М. Волобуєв⁴⁸. М. Слабченко опублікував також відомості з топографічного опису Харківщини 1837 р. про дві паперові фабрики в Охтирському повіті⁴⁹.

Професор С. Маслов вимагав, щоб при описуванні стародруків звертали увагу на різні роди паперу в зовнішньо ідентичних стародруках⁵⁰. Публікацію С. Маслова „Из истории русской филигранологии. (Неизданная часть рукописи К. Тромонина „Изъяснения знаков, видимых в писчей бумаге.— Москва, 1844)“, видану 1934 р., перевидав з власними доповненнями С. Клепиков⁵¹.

Праці академіка Польської академії наук у Кракові І. Пtasника перевидавалися пізніше зі суттєвими доповненнями і примітками. Його дослідження „Папірні в Польщі XVI ст.“, видане 1921 р., доповнив своїми примітками В. Будка, який торкнувся питань, пов'язаних з папірними в Одріконі, Янові, Буську, Брюховичах, Лівчичах, Новому Ставі, Острозі, Крехові, Перемишлі та додав власну карту папірень XVI ст.⁵² Іншу працю І. Пtasника, вміщену в його ж книжці про краківські друки XV—XVI ст., видану 1922 р., перевидав у перекладі німецькою мовою Тоні Шульте, додаючи також відомості про українську філігранологічну літературу та літературу з історії паперу загалом⁵³.

Згаданий також в основній статті Я. Гординський описував філіграні у великому науковому каталозі рукописів Бібліотеки василіянського монас-

⁴⁷ Див.: Журба О., Капраль М., Кіржаєв С. та ін. Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст. Плани, проекти, програми видаць.— К., 1993.— Вип. 1.— С. 68. Про історію видання див. також: Дем'янчук В. Видавничі діяльність Всеукраїнської Академії наук // Бібліологічні вісті.— К., 1923.— Кн. 2.— № 16.— С. 19 (машинописне видання); Грушевський М. Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918—1923 // Україна.— К., 1924.— Кн. 3.— С. 183—184.

⁴⁸ Волобуєв М. До проблеми української економіки // Більшовик України.— Харків, 1928.— № 2.— С. 53.

⁴⁹ Слабченко М. Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини // Праці Одеської центральної наукової бібліотеки.— Одеса, 1927.— С. 77.

⁵⁰ Маслов С. І. Вивчення дублетів в ділянці стародруків.— К., 1936.— С. 3 (Матеріали до історії книги і письма). Друковано на склографі лише 25 прим.

⁵¹ Клепиков С. А. Указатель к работе К. Тромонина „Изъяснения знаков, видимых в писчей бумаге...“— Москва, 1963. Друковано на ротаторі.

⁵² Ptasnik J. Papierne w Polsce XVI wieku // Papierne w Polsce XVI wieku / Wyd. W. Budka.— Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1971.— S. 13—31, 49—63.

⁵³ Ptasnik J. Frühe Papiermacherei in Polen // Papiergeschichte.— Darmstadt, 1953.— Jahrg. 3.— N 5.— S. 62—69.

тиря св. Онуфрія у Львові⁵⁴ (тепер вони зберігаються у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України).

Водяний знак з унікального інкунабула Йоганна Гутенберга „Provinciale Romanum“ (виданого в Майнці близько 1455—1456 рр.), що був знищений 1937 р. органами НКВС під час арешту директора Бібліотеки АН УРСР Василя Іванушкіна, але на підставі щасливо збережених фотографій був опублікований Б. Зданевичем (1941 р.), було репродуковано ще раз⁵⁵.

XX ст. (1941—1972 рр.)

Історик Борис Крупицький (1894—1956), розглядаючи фатальні наслідки політики Петра I щодо економіки України, ще раз звернув увагу на скорочення продукції паперу, в зв'язку з чим великі українські землевласники змушені були спроваджувати папір з Москви та Петербурга⁵⁶. Степан Білецький (1904—1990) торкнувся підльвівського папірництва (у Брюховичах) та досліджував асортимент паперу Ставропігійської друкарні⁵⁷. Григорій Ковальчак (1928—1984) розглянув виробництво паперу в Східній Галичині (чотири фабрики, серед них дві великі у Черлянах і Сасові) в другій половині XIX ст.⁵⁸ Надія Кривонос подала відомості про використання відходів козячої шкіри при виробництві паперу у XVII ст.⁵⁹ Микола Крикун датував окремі письмові джерела XVIII ст. за якістю паперу⁶⁰.

Відомий вже з основного тексту статті М. Гембарович (1893—1984) у великому нарисі про львівського архівіста Станіслава Ансеріна вмістив чималий екскурс про папір як евристичний показник, про постачання папером львівських міських установ XVI ст., про неоднозначне трактування герба Єліта як водяного знака (філігрань не лише Лівчицької папірні, але, можливо, й інших), а також про використання паперу для обклеювання вікон, виготовлення штучних вогнів⁶¹. Основна маса цих відомостей почерпнута з архівних джерел. До вже згадуваної статті І. Герус-Тарнавецької про водяні знаки „Пом'яника“ з Городища (1967 р.) суттєві

⁵⁴ Гординський Я. Рукописи Бібліотеки монастиря св. Онуфрія ЧССУ у Львові // Записки Чина св. Василя Великого.— Жовква, 1925—1927.— Т. 1, вип. 2—3.— С. 233—272; вип. 4.— С. 417—478; 1928—1930.— Т. 2, вип. 1—2.— С. 40—64; вип. 3.— С. 345—376.

⁵⁵ Зданевич Б. Каталог інкунабул (Центральної наукової бібліотеки АН УРСР).— К., 1974.— С. 200, іл. XX. Аркуші друку Й. Гутенберга зберігалися у кабінеті директора і були „вилучені“ під час арешту (вістку цю отримав я від відомого бібліографа Федора Максименка під час розмови з ним 9 жовтня 1978 р.).

⁵⁶ Крупицький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба (1727—1734).— Автбург, 1948.— С. 148—149.

⁵⁷ Білецький С. Т. Розвиток ремесла і промислів у Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель.— К., 1957.— Вип. 2.— С. 26, 29.

⁵⁸ Ковальчак Г. І. Розвиток капіталістичної промисловості в Східній Галичині у 70—80-х роках XIX ст. // З історії західноукраїнських земель.— К., 1958.— Вип. 3.— С. 19—20.

⁵⁹ Кривонос Н. К. Некоторые данные о библиотеках армян во Львове в XVII веке // *Patma-banasirakan handes. Историко-филологический журнал.*— Ереван, 1963.— № 1.— С. 272.

⁶⁰ Крикун М. Г. Втечі на Поділля в першій половині XVIII ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1965.— Вип. 3.— С. 63.

⁶¹ Gębarowicz M. Stanisław Anserinus — zapomniany archiwista XVI stulecia // *Studia Źródłoznawcze.*— Warszawa, 1968.— Т. 13.— С. 94—98.

доповнення дав її рецензент Дж. С. Г. Сіммонс⁶². З'явилася рецензія також на статтю Ф. Стебля про мануфактурне виробництво паперу в Східній Галичині (1971 р.)⁶³.

Вийшов друком нарис історії папірні в Малині, складений Петром Ідовим⁶⁴, в якому лише приблизно восьма частина тексту відображає історію фабрики 1871—1917 рр.

Чимало місця історії паперової промисловості присвятив Олексій Пономарьов у монографії про початки капіталістичної промисловості в Україні XVIII ст. На підставі літератури і архівних джерел він подав відомості про вісім папірень того часу в Східній Україні (Билиця, Пакуль, Рудня, хутір Бумажний завод, Яриловичі, на річці Сухий Вир Городнянського повіту, хутір Папірня — фабрика Милорадовича та інша Папірня — Рігельмана). Полемізуючи з В. Січинським, О. Пономарьов доводив, що на Чернігівщині у XVIII ст. було не 12, а лише 9 папірень. На підставі архівних джерел (інвентарі 1749 та 1759 рр.) він дав опис Пакульського папірного заводу (двох папірень Горішньої та Долішньої) Києво-Печерської лаври. Висновок автора звучав, що „паперові заводи, як і рудні, являли собою одну з початкових форм великої капіталістичної мануфактури“⁶⁵.

На відміну від О. Пономарьова, Леонід Мельник у дослідженні про промисловість наступного — XIX — століття приділив папірництву лише одну сторінку. Це явно суперечило його власній заяві, що „помітне місце в Україні займала паперова промисловість“. Тему автор вивчив поверхово, тому для 60-х рр. XIX ст. встановив існування у Східній Україні лише 4 паперових фабрик та 12 черпальних папірень. Як не дивно, але він вважав, що Херсонщина була одним „з найголовніших районів зосередження паперових фабрик“⁶⁶.

Хоч теоретично дослідження філіграней паперу в цей час уже повинно було мати важливе місце в методиці наукового вивчення рукописів, на практиці траплялося, що науковці-текстологи не завжди давали собі з цим раду. Як приклад, можна згадати описи паперу рукописів І. Величковського, в яких автори не дуже ясно уявляли собі, що датування рукописів можна здійснювати передовсім на підставі водяних знаків, ідентичних (а не просто подібних) з тими, які опубліковані в альбомах філіграней⁶⁷.

Володимир Гуляницький, інформуючи про віднайдення професором Е. Л. Кінаном паперу з філігранню з папірні московського царя Івана IV, висловив, зрештою, бездоказове припущення, що цей папір виготовляв білорус Петро Мстиславець⁶⁸.

⁶² Simmons J.S.G. [рец. на]: Gerus-Tarnawecy J. The Watermarks... // IPH—Information, N. F.—Hannover, 1969.— N 1.— S. 20.

⁶³ Dashkevych J. [рец. на]: Steblij Feodosij. Z istorii... // IPH—Information, N. F.—Schinznach Bad, 1975.— N 2.— S. 36—37.

⁶⁴ Идов П. Малинская бумажная. Очерки истории Малинской бумажной фабрики имени 50-летия Великой октябрьской социалистической революции.— К., 1971.— 195 с. (История фабрик и заводов).

⁶⁵ Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст.— Львів, 1971.— С. 45—54.

⁶⁶ Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст.— К., 1972.— С. 112.

⁶⁷ Величковський І. Твори / Підгот. тексту та коментарі В. П. Колосової та В. І. Крекотня.— К., 1972.— С. 174, 178—179.

⁶⁸ Гуляницький В. Новые факты из истории бумажного производства в России // Бумажная промышленность.— Москва, 1972.— № 1.— С. 28—29. Пор. критичні зауваження:

З праць О. Мацюка, опублікованих 1970—1972 рр., заслуговують на увагу його міркування про методику картографування папірництва України — тих 180 папірень і фабрик паперу, що відомі для часу до початку ХХ ст.⁶⁹, та статті з нагоди 450-річчя від початку українського виробництва паперу (при цьому автор встановив, що до 1972 р. діяло ще 14 фабрик, які почали давати продукцію в кінці ХVIII — на початку ХІХ ст.)⁷⁰. Окремі дослідження він присвятив паперові львівських вірменських рукописів та документів ХVI—ХVII ст., публікуючи при цій нагоді таблиці філіграней⁷¹. Підсумки своїх експедиційних робіт по руїнах і по збережених папірнях О. Мацюк подав в окремій статті. Виявилось, що на місцях вдалося віднайти деталі пресу до паперу ХVIII ст., унікальний дерев'яний голендер, казани для виварювання шмат, не кажучи вже про цілу низку старих будинків папірень ХVIII — першої половини ХІХ ст.⁷²

З таким науковим багажем О. Мацюк підійшов до завершення праці над дослідженням історії українського папірництва та альбому „Українські філіграні ХVI—ХХ ст.“, що мав вийти друком у Києві 1972 р., але був виданий у значно деформованому вигляді лише через два роки. Про цю драматичну і страдницьку історію альбому сказано на початку цього Додатку: необхідно, однак, підкреслити, що міжнародна фахова громадськість чекала на працю О. Мацюка, редактором якої мав бути Я. Дашкевич уже 1972 р.⁷³

Росія

У Росії працювало чимало дослідників історії паперової промисловості, а також науковців, що вивчали філіграні, праці яких важливі також для української проблематики.

Усупереч майже загальноприйнятому поглядові, згідно з яким засновником російської філігранології необхідно вважати К. Тромоніна, пальму першості треба, мабуть, віддати Павлові Муханову. Він ще 1836 р. (тобто

Dashkevych J. Zur Papiergeschichte in der Sowjetunion // IPH—Information, N. F.—Hannover, 1974.— N 3.— S. 59. Підсумкову статтю про папір царя Івана ІV див.: Дашкевич Я. Бумага для царя или государева бумага? О начале производства бумаги в Московском государстве ХVI в. // Russia Mediaevalis.— München, 1987.— Т. 6.— Teil 1.— S. 221—247.

⁶⁹ Мацюк О. Картографирование бумажной промышленности Украины (ХVI — начало ХХ ст.) // Комплексное картографирование Украинской ССР. Материалы III научной конференции по комплексному картографированию УССР.— К., 1970.— Вып. 2.— С. 159—161.

⁷⁰ Мацюк О. 450 лет бумажной промышленности Украины // Бумажная промышленность.— Москва, 1972.— № 6.— С. 28; його ж. Найдавніші українські папірні. (До 450-річчя паперової промисловості) // Україна. Наука і культура.— К., 1972.— Вып. 1972.— С. 378—382. Див. рецензію: Dashkevych J. Orest Mazjuk. Najdavniji... // IPH—Information, N. F.—Schinznach Bad, 1975.— N 2.— S. 38.

⁷¹ Мацюк О. Я. Характеристика бумаги львовских армянских рукописей ХVI—ХVII вв. // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.— Ереван, 1971.— Вып. 3.— С. 369—375; його ж. Производство бумаги в армянских колониях ХVI—ХVII веков // Patma-banasirakan handes. Историко-филологический журнал.— Ереван, 1971.— № 3.— С. 295—297.

⁷² Мацюк О. Пам'ятки історії паперової промисловості України // Пам'ятки України.— К., 1972.— № 2.— С. 39—41. Див. рецензію: Dashkevych J. Orest Mazjuk. Pamiatky... // IPH—Information, N. F.—Schinznach Bad, 1975.— N 2.— S. 37—38.

⁷³ Waugh D. C. Report on Russian Watermark Studies // IPH—Information, N. F.—Hannover, 1972.— N 4.— S. 73.

за десять років до появи альбому К. Тромоніна) репродукував 11 „клейм, выделанных на бумаге“, — так учений назвав водяні знаки⁷⁴.

Павло Крюков, автор промислової карти Росії середини XIX ст., додав до неї список підприємств за станом на 1853 р., серед яких є також папірні, розміщені на українській етнічній території, з ширшою або коротшою характеристикою їх діяльності. На Волині — це Троцца, Козлине, Славута, Михля (трьох інших немає), на Київщині — Ковшилівка, на Курщині — в Обоянському повіті, на Поділлі — Проскурівка, на Харківщині — одна (без подання місцевості), на Чернігівщині — Почеп, хутір Карачівський, Рудне, у Крелевецькому повіті, Орликівка (ще дві не названо)⁷⁵. Олексій Рейхель (1834—1871) підготував огляд літератури про папірництво⁷⁶. Володимир Потьохін у нарисі про папірництво охарактеризував кілька фабрик на Волині, Чернігівщині, Поділлі, Київщині та Харківщині, звертаючи одночасно велику увагу на торгівлю папером⁷⁷. Статистик Дмитро Тимирязев (1837—1903) подав короткі відомості про 14 фабрик України, включаючи кількість робітників, вартість виробленого паперу. Подекуди відомості подані загально за губерніями, без позначення конкретного заводу. Зі згаданих „поіменно“: Михля, Славута, Старий Гут (на Волині), Ковшилівка (Київщина), хутір Курочкино (Курщина), Одеса та хутір Карачівський і Пречистенська фабрика (Чернігівщина)⁷⁸.

Літературознавець Дмитро Абрамович (1873—1955), українець із походження, досліджуючи філіграні рукопису Києво-Печерського патерика так званої Арсенівської редакції (збірка графа Уварова № 965), заперечив його прийняте раніше датування першою половиною XV ст., визначаючи датою списку першу чверть XVI ст.⁷⁹ Аналізом філіграней з метою датування займався також мистецтвознавець, співробітник Ермітажу Яків Смирнов (1869—1918), щоб таким чином визначити час виготовлення копій малюнків Києва 1651 р. А. ван Вестервельда⁸⁰.

Микола Резцов (1855—1916), завідувач паперової фабрики Експедиції виготовлення державних паперів Росії у Петербурзі, займався дослідженням історії паперової промисловости, склавши (досить недоладно) бібліографію

⁷⁴ Муханов [П.] Сборник.— Москва, 1836.— Табл. між с. XXII та XXIII.

⁷⁵ Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России, служачий текстом промышленной карты: В 2-х частях.— Санкт-Петербург, 1853.— Часть 2.— С. 37, 40, 72, 76, 82, 158, 161, 222, 227, 230—231. Назва карти: Карта промышленности Европейской России.

⁷⁶ Рейхель А. К. Обзор литературы писчебумажного производства.— Санкт-Петербург, 1859; 2-е изд.— Санкт-Петербург, 1860.— [2].— 69 с.

⁷⁷ Потехин В. Писчебумажное производство // Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России.— Санкт-Петербург, 1865.— Т. 3.— С. 99—175; про папірні України: С. 141—143.

⁷⁸ Тимирязев Д. А. Статистический атлас главнейших отраслей фабрично-заводской промышленности Европейской России с поименным списком фабрик и заводов / Составлен по официальным сведениям Департамента торговли и мануфактур.— Санкт-Петербург, 1873.— С. 45—48.

⁷⁹ Абрамович Д. Исследование о Киево-печерском патерике как историко-литературном памятнике.— Санкт-Петербург, 1902.— С. 12.

⁸⁰ Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе 1905 г.— Москва, 1908.— Т. 2.— С. 197—512. Репродукції філіграней: с. 380, 381, 386; аналіз філіграней та паперу: С. 380, 381, 385, 386, 399—401.

цієї ділянки та довідник про формати паперу⁸¹. М. Резцов написав велику працю „Бумага в России сто лет назад“, яку почав публікувати окремими розділами (у межах двох частин — про паперове та деревномасове виробництво)⁸². В опублікованих розділах багато докладних відомостей (розміщення фабрик, їх технічне оснащення, сировина, сорти паперу, ціни, якість, опис водяних знаків, формати паперу; власники і робітники — їх робочий день, плата, страйки; митні тарифи, статистичні дані). Дослідження залишилося незавершеним.

Відомий російський мовознавець, палеограф В'ячеслав Щепкін (1863—1920; до речі, внук великого українського актора М. Щепкіна) до кінця життя збирав матеріали до альбому водяних знаків XVII ст. (включаючи український папір). Альбом цей не був опублікований, хоч у 50-х рр. XX ст. певні заходи для його завершення проводили співробітники Державного історичного музею у Москві⁸³. В. Щепкін вивчав філігранологію теоретично і практично⁸⁴.

У книжці І. Малкіна про історію паперу, яка побачила світ у 1940 р., опубліковано філігрань з гербом гетьмана І. Мазепи⁸⁵, що в цей час було можливо зробити в Москві, але в жодному разі не в Україні.

Поряд з ентузіастами філігранологічних методів датування рукописів і стародруків були також скептики. Книгознавець Антоніна Зьорнова (1883—1964) висловила своє недовір'я до можливостей датування стародруків, у тому числі з України, таким способом⁸⁶. Петро Богатирьов (1893—1971), професор Московського університету, спираючись на дані книжки А. Флоровського про чесько-російські торговельні контакти, подав відомості про використання чеського паперу в Україні XVII ст., дав перелік папірень, що експортували туди свою продукцію⁸⁷.

Щодо згаданого в основному тексті (у похвальному тоні) альбому С. Клепікова (помер 1978 р.) „Филиграния и штампы на бумаге русского и иностранного производства XVII—XX века“ (1959) було зроблено низку різких критичних зауважень як з боку російських, так і американських дослідників. Зокрема, викликав спротив спосіб передачі філіграней цим автором — без малюнка основного знака, а лише з публікацією букви, яка супроводить знак (що при фрагментах знаків у папері нічого не дає).

⁸¹ Резцов Н. А. Библиографический список сочинений по писчебумажному делу.— Санкт-Петербург, 1906.— 42 с.; його ж. О нормальных форматах бумаг за границей и о установлении их в России.— Санкт-Петербург, 1909.— 33 с., 1 табл. форматів, 4 табл. водяних знаків (26 філіграней XIV—XVII ст.).

⁸² Розділи друкувалися у журн.: Писчебумажное дело.— Санкт-Петербург, 1910—1913. Див. окреме видання: Резцов Н. А. Бумага в России сто лет назад.— Санкт-Петербург, 1912.— Т. 3 Б: Писчебумажная промышленность.

⁸³ Богатирев П. Г. Чешская бумага в России // Труды отдела древнерусской литературы.— Москва; Ленинград, 1958.— С. 377.

⁸⁴ Щепкин В. Н. Русская палеография.— [Изд. 3-е]— Москва, 1967. Перші видання 1918, 1920 рр. У підручнику є розділ про водяні знаки (С. 96—105) та додаток: Руководство по датировке рукописей на основании водяных знаков бумаги.— С. 196—210.

⁸⁵ Малкин И. Т. История бумаги.— Москва, 1940.— С. 136 (Научно-популярная серия „Академия наук — стахановцам“).

⁸⁶ Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине.— Москва, 1947.— С. 21—25 (Собрание работ по книговедению.— Вып. 1).

⁸⁷ Богатирев П. Г. Чешская бумага...— С. 375—377.

Було висловлено ще інші конкретні зауваження⁸⁸. Очевидно, цю критику треба мати на увазі й українським дослідникам. У 50—60-х рр. ХХ ст. С. Клепиков надрукував низку філігранологічних досліджень про окремі водяні знаки паперу, що використовувався також в Україні⁸⁹.

У вогні кваліфікованої критики опинилися також праці З. Участкіної (1906—1975). Е. Кінан цілком обґрунтовано — щодо її праці „Історія російських папірень та їх водяних знаків“ (1962 р., англійською мовою) — відзначив, що термін „російські папірні“ дезорієнтує, бо насправді авторка охопила територію тогочасного СРСР (включаючи Українську РСР також у її тогочасних межах)⁹⁰. Здійснений мною досить докладний аналіз російського варіанта монографії, виданого через десять років після англійського, довів, що, крім імперської тенденції (західноукраїнські землі, які ніколи не були в складі Росії, З. Участкіна включила до своєї книжки), дослідження рясніє багатьма фактологічними помилками. Авторка знала 77 паперобних виробництв на території тогочасної УРСР, а насправді їх було не менше 180. Для першої половини ХVI — початку ХVII ст. їй відомо лише п'ять папірень, а їх тоді було принаймні вісім. Назви багатьох населених пунктів перекручено, часто роки заснування і припинення робіт папірень неправильні. Чимало помилок у покликах на літературу⁹¹. З іншого боку, необхідно згадати й про те, що в монографії З. Участкіної є відомості, які у дослідженнях (також в альбомі 1974 р.) не врахував О. Мацюк.

Альбом мордовського дослідника О. Гераклітова „Филиграни ХVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения“ (1963), виданий посмертно, здобув відгомін в англійській фаховій пресі⁹². Як недавно з'ясувалося, О. Гераклітов працював у дуже важких умовах (змальшовувати водяні знаки йому часто доводилося без електричного освітлення), що й призвело до зниження якості репродукцій.

⁸⁸ Жуковская Л. П. Развитие славяно-русской палеографии (в дореволюционной России и в СССР).— Москва, 1963.— С. 132; Waugh D. C. Soviet Watermarks Studies, Achievements and Prospects // Kritika.— Cambridge (Mass.), 1970.— Vol. 6.— N 2.— P. 85—87, 93—96.

⁸⁹ Клепиков С. А. Бумага с филигранью „Герб города Амстердама“. Материалы для датировки рукописных и печатных текстов // Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина.— Москва, 1958.— Вып. 20.— С. 315—352; його ж. Бумага с филигранью „голова шута (Foolschap)“. Материалы для датировки рукописных и печатных текстов // Записки отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В. И. Ленина.— Москва, 1963.— Вып. 26.— С. 405—478; його ж. Бумага с филигранью „Герб города Амстердама“ (дополнение) // Там само.— С. 479—485; Клепиков С. А., Кукушкина М. В. Филигрань „Pro patria“ на бумаге русского и иностранного происхождения (Материалы для датировки рукописных и печатных документов) // Сборник статей и материалов Библиотеки Академии наук по книговедению (К 400-летию русского книгопечатания).— Ленинград, 1965.— С. 83—93.

⁹⁰ Keenan E. L. Paper for the Tsar: a Letter of Ivan IV of 1570 // Oxford Slavonic Papers, N. S.— Oxford, 1971.— Vol. 4.— P. 25.

⁹¹ Dashkevych J. [реп. на]: Učastkina Z. Razvitie bumažnogo proizvodstva... // IPH—Information, N. F.— Basel, 1978.— Jahrg. 12.— N 1—2.— S. 36—39.

⁹² Simmons J. S. G. [реп. на]: Geraklitov A. Filigrani... // The Book Collector.— London, 1964.— N 2.— P. 229—230.

Білорусь. Литва

Історію розміщеної недалеко від кордонів України паперової фабрики в Добруші опрацював білоруський автор Микола Ковшаров⁹³.

Е. Ляуцявічус (помер 1973 р.) дослідив історію папірні в Супраслі (1710 р. — середина XIX ст.), опублікував її філіграні⁹⁴. На його двотомник „Папір Литви XV—XVIII ст.“ (1967) з'явилося чимало рецензій, з яких дві заслуговують на увагу⁹⁵.

Польща

В. Будка (1894—1977) був автором нарису про папірню в Підхолм'ї (1588—1643 рр.)⁹⁶. Він підготував великий збірник статей і матеріалів про папірні XVI ст., в якому дав нариси папірень в Одріконі, Буську, Брюховичах та Лівчицах (разом з їхніми філігранями), а також параграф про галицькі (в автора „малопольські“, хоч, якщо виходити з історичного принципу, повинно було б бути „руські“, тобто розміщені в тогочасному Руському воеводстві) папірні, місцерозташування яких установити не вдалося. В. Будка опублікував у ньому понад 40 водяних знаків⁹⁷. У полеміку з ним з приводу атрибуції знаків певним папірням вступив О. Мацюк. У групі філіграней неозначених папірень він приписав частину лівчицькій папірні, частину литовським. О. Мацюк не погодився з датуванням філіграні нібито з Брюхович 1594 р., бо папірня там почала працювати лише 1600 р.⁹⁸

Маврикій Горн на підставі архівних даних подав відомості про папірні в Буську, Раві, Чесанові й Новому Селі⁹⁹.

На згаданий в основному тексті альбом Я. Сінярської-Чапліцької „Філіграні папірень, розташованих на території Польської Речі Посполитої від початку XVI до середини XVIII ст.“ (1969) було опубліковано кілька рецензій з окремими фактичними зауваженнями¹⁰⁰. Історик-краєзнавець

⁹³ Ковшаров Н. Д. Добрушский целлюлозно-бумажный.— Минск, 1970.— 86 с. (История фабрик и заводов). Период до 1917 р.: С. 3—15.

⁹⁴ Laucevičius E. Papiernia w Supraślu // Archeion.— Warszawa, 1962.— Т. 36.— С. 49—59.

⁹⁵ Gerardy Th. [рец. на]: Laucevičius E. Dopierius... // IPH—Information, N. F.— Mainz, 1968.— Jahrg. 2.— S. 42—44; Кукушкина М. В. О новом альбоме филиграней // Археографический ежегодник за 1968 г.— Москва, 1970.— С. 405.

⁹⁶ Budka W. Papiernia w Podchelmii // Archeion.— Warszawa, 1948.— Т. 18.— С. 185—192.

⁹⁷ Budka W. Znaki wodne papierni w Rzeczypospolitej Polskiej XVI w. // Papiernie w Polsce XVI wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków; etc., 1971.— S. 69—79, 44 tabl. il.

⁹⁸ Мацюк О. Нове видання з філігранології // Архіви України.— К., 1972.— № 3.— С. 85—86.

⁹⁹ Horn M. Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku. Zagadnienie kryzysu gospodarczego Rzeczypospolitej szlacheckiej XVII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.— S. 77—78 (Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Seria B. Studia i rozprawy.— N 14).

¹⁰⁰ Sarnecki K. [рец. на]: Siniarska-Czaplicka J. Filigrany... // Przegląd Papierniczy.— Warszawa, 1970.— Roczn. 26.— S. 31—33; Marchlewska J. [рец. на]: Siniarska-Czaplicka J. Filigrany... // IPH—Information, N. F.—Schinznach Bad, 1971.— Jahrg. 5.— N 4.— S. 97—98; Maleczyńska K. [рец. на]: Siniarska-Czaplicka J. Filigrany... // Roczniki Biblioteczne.— Warszawa, 1970.— Roczn. 14.— N 1—2.— S. 436—437.

С.-Ф. Гаерський опублікував дані про панцизняних робітників папірні у Шклі 1765 р.¹⁰¹

Чехія. Словаччина

Словацький мовознавець П. Шіма, досліджуючи 25 церковнослов'янських рукописів з українських земель Словаччини (збірка колишньої Пряшівської єпархіальної бібліотеки — тепер у Державній науковій бібліотеці в Пряшеві; музеї в Сабинові та Бардієві; державний архів у Пряшеві; приватні колекції), датував їх також на підставі водяних знаків XVI ст. Праця надто заповніжена, автор за всяку ціну намагався відірвати ці рукописи від західноукраїнської рукописної традиції, конструюючи окреме відгалуження середньоболгарської традиції, чому суперечить, до речі, також папір пам'яток (що автор не помітив)¹⁰².

Перелік папірень Чехії, складений Мирославом Викидалем, має, у зв'язку з відомим імпортом чеського паперу в Україну, значення також для українських досліджень¹⁰³.

Угорщина

Давня праця Йосифа Кемені про найдавніші папірні Угорщини і Трансильванії має вагоме значення досі¹⁰⁴.

Румунія

Полемика в книжці директора школи єврейської громади у Яссах К. Ліппе (нар. 1830 р. у Станиславові), який писав, що фабрика паперу в Черлянах поблизу Львова з її польською дирекцією є „християнсько-католицько-антисемітською“, передає атмосферу гострої конкурентної боротьби, в умовах якої розвивалося папірництво у другій половині XIX ст.¹⁰⁵

У підручнику кириличної палеографії Емілія Віртосу є параграф про папір, у якому мовиться про імпорт паперу до Молдови та її перші паперові фабрики XIX ст.¹⁰⁶

Окремі екскурси з історії паперу, зокрема філігранології, що певною мірою пов'язані з українським матеріалом, дали інші автори. Лівія Бакару писала про філіграні книг, надрукованих у Кімполунгу 1635—1643 рр.¹⁰⁷

¹⁰¹ Gajerski S.-F. Papiernia szkielska oraz jej poddani w roku 1765 (Zestaw materiałów źródłowych) // Przegląd Papierniczy.— Łódź, 1972.— N 1.— S. 32—34. Див.: Dashkevych J. [реп. на]: Gajerski S.-F. Papiernia... // IPH—Information, N. F.—Hannover, 1974.— N 3.— S. 59.

¹⁰² Шіма П. Из наблюдений над церковнославянским наследием Словакии.— Братислава, 1968.— С. 31, 34, 37, 40, 42, 45, 48, 54, 58, 60—62, 64, 67, 71, 72, 74, 78; репродукції філіграней: С. 98—118.

¹⁰³ Vykydal M. Soupis papirenských mlýnů v Čechách // Sborník Národního Muzea v Praze. Řada.— historie.— Praha, 1968.— Sv. 22, č. 4.— S. 207—227.

¹⁰⁴ Kemény J. Die ältesten Papiermühlen des Auslandes, Ungarns und Siebenbürgens // Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens.— Hermannstadt, 1844.— Bd. 1.— N 2.— S. 134—162.

¹⁰⁵ Lippe K. Symptome der antisemitischen Geisteskrankheit.— Jassy, 1887.— S. 37—38.

¹⁰⁶ Virtosu E. Paleografia româno-chirilică.— București, 1968.— P. 82—88.

¹⁰⁷ Bacăru L. Filigranele cărților tipărite la Cîmpolung în secolul al XVII-lea // Studia bibliologica.— București, 1969.— P. 67—114.

Яків Жігмонд, вивчаючи початки папірництва на території пізнішої Румунії, зайнявся питанням про папірню в Сібіу (Германштадті) та про початки виготовлення паперу в Молдові XVI ст.¹⁰⁸ Проблема досить важлива для історії паперу, вживаного в Україні у XVI—XVII ст.: чи водяний знак „голова вола“ (формально це герб Молдови) на папері XVI ст. справді свідчить про виробництво такого паперу якраз у Молдові і в якій саме місцевості.

Огляд публікацій з ділянки філігранології, здійснених у Румунії після 1944 р., дав Д. П. Богдан¹⁰⁹.

Болгарія

Практичне значення для дослідників турецького паперу, що був поширений у Криму і в Степовій Україні, а також у колоніях східних народів у містах України, має альбом водяних знаків на документах з Османської імперії Всеволода Ніколаєва, що дає 1200 філіграней, починаючи від 1402 р.¹¹⁰

Західна Європа, США

Гельмут Грассгоф, славіст із Берліна, та знаний уже з основної статті Джон С. Г. Сіммонс з Оксфордського університету опублікували філіграні острозького букваря 1578 р.¹¹¹

З-під пера вдумливого і дуже скрупульозного дослідника водяних знаків, професора університету в Сіетлі Данієля К. Уо вийшли огляди української фахової літератури з критичними зауваженнями про можливе „зловживання“ водяними знаками при датуванні рукописів і стародруків. Теза Д. К. Уо — надзвичайно докладно мусить бути не лише реєстрація водяних знаків, але також їх інтерпретація¹¹².

* * *

Не підлягає сумніву, що за час, який минув від написання основної статті 1969—1972 рр. до складення доповнень 1994 р., погляди щодо філігранології розвивалися далі — на жаль, не в нас, в Україні, де ця ділянка науки майже не має представників.

¹⁰⁸ Zsigmond J. Incepturile fabricării hîrtiei în țara noastră.— 2. Moara de hîrtie din Sibiu și problema fabricării hîrtiei în Moldova în secolul al XVI-lea // Revista bibliotecilor.— București, 1970.— Vol. 23.— P. 269—273.

¹⁰⁹ Bogdan D. P. Științele speciale istorice // Revista de istorie.— București, 1980.— N 7—8.— P. 1626—1628.

¹¹⁰ Николаев В. Водните знаци на Отоманската империя.— Т. 1: Водните знаци с хартиите на средновековите документи от българските книгохранилища.— София, 1954.

¹¹¹ Grasshoff H., Simmons J. S. G. Ein unbekannter Druck Ivan Fedorovs aus dem Jahre 1578 // Zeitschrift für Slavistik.— Berlin, 1968.— Bd. 13.— N 4.— S. 513—514; Grasshoff H., Simmons J. S. G. Ivan Fedorovs griechisch-russisch/kirchenslawisches Lesebuch von 1578 und der Gothaer Bukvar' von 1578/1580.— Berlin, 1969.— S. 8, 15 (Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst.— Jahrg. 1969.— N 2).

¹¹² Waugh D. C. Soviet Watermarks Studies.— P. 78—79; Waugh D. News of Publications in the Armenian, Georgian and Ukrainian SSR // IPH—Information, N. F.—Hannover, 1974.— N 3.— S. 59.

Протягом минулого 25-річчя відбулося остаточне перетворення давньої філігранології у нову дисципліну комплексного типу, для якої найбільше підходить назва (зрештою, уже давніше прийнята в міжнародному слововживанні) „історія паперу“. Історія паперу функціонує і як окрема наукова дисципліна, і як допоміжна для історико-філологічних наук. Філігранологія — та частина історії паперу, що займається водяними знаками — їх змістом та значенням для датування рукописів, документів, друкованих видань. Філігранологія має власну наукову методикку дослідження — опрацювала струнку термінологію, потрібну для опису водяних знаків та інших елементів паперу; типологію водяних знаків. Є всі підстави говорити про певну естетику водяних знаків. Збір, упорядкування водяних знаків перетворилися у струнку систему.

Поза межами філігранології (і філігранографії, якщо під нею розуміти лише копіювання та формальний опис водяних знаків) опинилися інші ділянки історії паперу, багатьма ниточками методів, однак, пов'язані з філігранологією. Тут і історія виробництва паперу, його вдосконалення. До цього розділу науки належить вивчення гатунків паперу, форматів, специфічних паперових мір. До історії паперу належить історія папірень — паперових мануфактур — паперових фабрик, історія знарядь праці — від перших примітивних раннього папірника до складних машин промислового виробництва включно. Далі — якість та обсяг продукції, торгівля і торговельні шляхи. Окремий комплекс становлять суспільні й економічні відносини в папірництві, власники і відносини власності, юридичне становище робітників. Історія паперу при серйозному підході до цієї науки неможлива без історіографії та бібліографії.

Завершуючи Додаток, необхідно ще раз зупинитися на деяких дослідницьких проблемах і висновках, зокрема на питаннях, пов'язаних з використанням водяних знаків як датувальної ознаки. Водяні знаки в папірництві, згідно з новішими дослідженнями, почали застосовуватися при виробництві паперу з 1271 р. Критерій правдивості й докладності датування за водяними знаками залежить від порівняння двох обов'язково ідентичних знаків. А кількість водяних знаків (з їх відмінами та варіантами включно) відповідає кількості черпальних форм, виготовлених протягом тих століть, коли здійснювалося ручне виготовлення паперу. Кількість черпальних форм в усіх країнах у процесі поширення папірництва також в територіальному відношенні зростала швидко — їх було виготовлено сотні тисяч. Виходячи з цього, можна говорити про велике значення філігранологічного методу датування приблизно до середини XVII ст.; починаючи з цього часу до кінця XVIII ст. користуватися цим методом складно; результати стають більш як сумнівні для часу від близько 1800 р. і далі (винятки — датований роками папір; папір, на літерному боці сигнований ініціалами папірників, якщо роки їхньої діяльності докладно відомі).

Нові можливості збору якнайбільшої кількості водяних знаків, їх типологічної та хронологічної каталогізації виникли у зв'язку з можливістю формувати комп'ютерні банки даних. Це відкриває широкі перспективи для централізації та обміну відомостями — і дуже трудомісткі індивідуальні зусилля може об'єднати у велике русло інформації, зібраної багатьма дослідниками чи навіть дослідницькими колективами.

Для України і української науки це поки що музика майбутнього.

Yaroslav DASHKEVYCH

**FILIGREE AND THE OBJECTIVES OF UKRAINIAN BIBLIOGRAPHIC
RESEARCH**

The article is meant as a historiographic note, a kind of introduction to O. Matsiuk's 'Ukrainian Filigree of the 16th—20th centuries', a book that was intended for publication in 1972. Its foreword did not get to see the world due to political reprisals in Ukraine, and a collection of filigree samples came out in 1974, albeit greatly curtailed. The foreword was later improved and supplemented with materials found more recently. These, along with the foreword, provide exhaustive data on the history of paper manufacturing in Ukraine up to 1972 and also recommendations as to how to use filigree to date documents and manuscripts in bibliographic research.